

Katolicki Uniwersytet Lubelski

ANNALES
DE LETTRES ET SCIENCES HUMAINES

HISTOIRE

ANNALS OF ARTS

HISTORY

Towarzystwo Naukowe
Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego

Towarzystwo Naukowe
Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego

Tom XLIX, zeszyt 2 2001

ROCZNIKI HUMANISTYCZNE

HISTORIA

LUBLIN 2001

WALDEMAR ROZYNKOWSKI
Toruń

PATRONAT NAD PARAFIAMI W ŚREDNIOWIECZNEJ DIECEZJI CHEŁMIŃSKIEJ

PATRONAGE OVER PARISHES IN THE MEDIEVAL
CHEŁM DIOCESE

ABSTRACT. The paper focuses on the issue of the reconstruction and functioning of the law of patronage, one of the most essential aspects of the establishment and development of the church parochial structure in the territory of the medieval Chełm diocese. From 1454 onwards, the patronage laws in the Chełm bishopric were in the hands of the Teutonic Knights, the bishop and the Chełm chapter, knighthood, the female Cistercian order (Benedictines), Włocławek and Płock bishops. Probably, only one parish remained for some time under the municipal patronage. The authorities of Chełm and Toruń were partly endowed with the law of patronage as late as the thirteen-year war (1454-1466).

Dnia 28 VII 1243 r. papież Innocenty IV utworzył diecezję chełmińską¹. Obejmowała ona swoimi granicami ziemię chełmińską i lubawską. Wcześniej teren ziemi chełmińskiej należał do diecezji płockiej i częściowo włocławskiej. Utworzenie diecezji chełmińskiej wpłynęło na zintensyfikowanie działań chrystianizacyjnych na omawianym terenie. Jedną z głównych trosk biskupów chełmińskich, poczynając od Heidenryka, było tworzenie nowych parafii. Nie wiemy dokładnie, ile ośrodków duszpasterskich istniało na terenie ziemi chełmińskiej przed utworzeniem samodzielnej diecezji. Kiedy w r. 1251 biskup Heidenryk erygował katedrę w Chełmży, zaznaczył

¹ A. R a d z i m i ń s k i, *Wokół początków diecezji chełmińskiej*, „Zapiski Historyczne” (dalej: ZH), t. 61(1996), z. 2-3, s. 11.

w dokumencie, że na terenie jego diecezji istnieje niewiele kościołów². Nie negując osiągnięć chrystianizacyjnych sprzed 1243 r., możemy stwierdzić, że dopiero utworzenie diecezji rozpoczęło planową akcję zakładania parafii. Najbardziej dynamiczny okres powstawania parafii przypada na przełom XIII i XIV w.

Prawo patronatu było modyfikacją i konsekwencją dawnego prawa własności³. Tradycja patronatu sięga w Europie jeszcze czasów merowińskich. Aż do schyłku XII w. każdy zbudowany przez osobę prywatną (lub instytucję) kościół stanowił jej własność, podobnie jak np. dwór. Stąd też fundator był głównym dysponentem dochodów kościelnych. Z biegiem czasu sytuacja ta nabrała mocy prawnej i zaczęła obowiązywać w Europie⁴. Ponieważ jednak sytuacja taka znacznie krępowała funkcjonowanie duszpasterskie kościołów, papież Aleksander III (1159-1181) uregulował ją poprzez prawo kanoniczne. Reforma Aleksandra III dała początek tworzeniu się nowej jakości patronatu, i to nie tylko w stosunku do własności prywatnej. Od tej pory prawo patronalne polegało przede wszystkim na prezentacji proboszcza⁵. Dlatego też *Encyklopedia kościelna* z końca XIX w. definiuje

² *Urkundenbuch des Bisthums Culm* (dalej: UBC), Bd. 1, wyd. C. P. Woelky, Danzig 1885, nr 29.

³ S. Zachorowski, *Początki parafii polskich*, [w:] *Studia historyczne zebrane ku czci profesora W. Zakrzewskiego*, Kraków 1908, s. 19.

⁴ Zob. W. Abraham, *Początki prawa patronatu w Polsce*, „Przegląd sądowy i administracyjny”, 14(1889), s. 423-440, 490-509, 589-602, osobna odbitka, Lwów 1889, s. 3, 33; K. Boesl, *Adel und deutsche Kirche*, [w:] *Lexikon für Theologie und Kirche*, begr. v. M. Buchberger, Sonderausgabe, Freiburg 1986, Bd. 1, kol. 137-140; W. M. Plöchl, *Eigenkirche*, [w:] tamże, Bd. 3, kol. 734; R. Puz, *Patronatsrecht*, [w:] *Lexikon des Mittelalters*, t. 6, 1993 kol. 1809-1810; E. Wiśniewski, *Z nowszych badań nad organizacją Kościoła na Węgrzech*, „Prawo Kanoniczne”, 8(1965), nr 2, s. 54 n; M. Aubrun, *La paroisse en France des origines au XV siècle*, Paris 1986, s. 113-115.

⁵ P. Thomas, *Le droit de propriété des laïques sur les églises et le patronage laïque*, Paris 1906, s. 37 nn., 105 nn.; F. Bączkowski, *Prawo kanoniczne*, t. 1, Kraków 1932, s. 321; G. Mollat, *Le droit de patronage en Normandie du XI au XV siècle*, „Revue d'histoire ecclésiastique”, 33(1937), s. 463-484; H. E. Fine, *Kirchliche Rechtsgeschichte*, t. 1: *Die Katholische Kirche*, Weimar 1955, s. 351; W. M. Plöchl, *Geschichte des Kirchenrechts*, t. 1, München 1953, s. 238-241; Bd. 2, München 1955, s. 369-371; P. Hinrichus, *System des Katholischen Kirchenrechts mit besonderer Rücksicht auf Deutschland*, Bd. 2, Graz 1959, s. 628 i n.; E. Wiśniewski, *Udział świeckich w zarządzie parafii w średniowiecznej Polsce*, „Roczniki Humanistyczne”, 18(1970), z. 2, s. 45-46; Puz, *Patronatsrecht*, kol. 1809-1810; J. Avril, *La vie des paroisses d'après quelques lettres du pape Alexandre III*, [w:] *Papauté, Monachisme et Theories politiques*, t. 1: *Le pouvoir et l'institution ecclésiastique*, res. par P. Guichard, Lyon 1994, s. 23-25.

prawo patronatu w następujący sposób: „Patronat jest to prawo przedstawiania biskupowi lub innemu kolatorowi duchownego, aby mu udzielił instytucję kanoniczną na wakujące beneficjum kościelne. Posiadający takie prawo nazywa się patronem (*patronus*), czyli opiekunem”⁶.

W biskupstwie chełmińskim w średniowieczu (do 1454 r.) prawa patronalne spoczywały w rękach zakonu krzyżackiego, biskupa i kapituły chełmińskiej, rycerstwa, zakonu cysterek (benedyktynki), biskupów wrocławskich i plockich. Prawdopodobnie tylko jedna parafia była przez pewien czas pod patronatem miejskim. Władze Chełmna i Torunia otrzymały częściowo prawo patronatu dopiero w czasie wojny trzynastoletniej (1454-1466).

1. PATRONAT KRZYŻACKI

Aby dobrze zrozumieć prawo patronatu Zakonu, należy przypatrzeć się jego prawnej pozycji w Kościele. Krzyżacy, wyjęci spod władzy biskupiej, cieszyli się szerokimi przywilejami egzempcyjnymi⁷. Tak więc: samodzielnie wybierali wielkiego mistrza, przyjmowali do Zakonu księży (którzy bez ingerencji biskupiej wykonywali swoje funkcje i podlegali dyscyplinie zakonnej), byli wyjęci spod wizytacji i ekskomuniki biskupiej, mieli prawo apelacji do Stolicy Apostolskiej, mogli zakładać własne cmentarze, oratoria i kościoły parafialne (zarówno na terenach niezagospodarowanych, w tym zdobytych od pogan, jak i na terenach już zasiedlonych), byli zwolnieni z obowiązku oddawania dziesięciny na rzecz biskupów⁸. Warto wspomnieć, że papież Innocenty IV w latach 1243-1254 przyznał Krzyżakom bez ograniczeń dziesięciny z ich kościołów parafialnych⁹. Papież Aleksander IV

⁶ A. S., *Patronat*, [w:] *Encyklopedia kościelna*, t. 18, Warszawa 1892, s. 378. O sposobach i procedurze wyboru kapłanów w średniowieczu zob.: D. Kurze, *Pfarrerwahlen im Mittelalter*, Köln 1966, s. 491-531; tenże, *Hoh- und spätmittelalterliche Wahlen im Niederkirchenbereich als Ausdruck von Rechten, Rechtsansprüchen und als Wege zur Konfliktlösung*, [w:] *Klerus, Ketzer, Kriege und Propheten: gesammelte Aufsätze*, hrsg. J. Sarnowsky, L. M. Heckmann, S. Jenks, Warandorf 1996, s. 84-123; tenże, *Die kirchliche Gemeinde. Kontinuität und Wandel. Am Beispiel der Pfarrerwahlen*, tamże, s. 37-46.

⁷ Całość problemu zob. M. Dygo, *Studia nad początkami władztwa zakonu niemieckiego w Prusach (1226-1259)*, Warszawa 1992, s. 218-233, 237-247.

⁸ Tamże, s. 219.

⁹ *Tabulae Ordinis Theutonici ex Tabularii Regii Beroliniensis codice potissimum*, wyd. E. Strehle, Berolini 1869, nr 529.

w latach 1258-1260 potwierdził prawo Krzyżaków do skupowania dziesięcin od dysponentów świeckich, natomiast w 1260 r. wolność dziesięciną Zakonu¹⁰. Szeroka autonomia Zakonu nie była wyjątkiem wśród zakonów rycerskich, które – jak zauważył G. Schreiber – były bardziej niezależne od episkopatu aniżeli świeccy panowie instytucji duchownych w epoce Kościoła własnościowego¹¹.

W literaturze dominują dwa poglądy na temat relacji prawnej między Zakonem a biskupami Prus. Część historyków postrzega Zakon i biskupów jako równoprawnych panów terytorialnych (przy czym Krzyżakom przysługiwała opieka nad biskupstwami). Inni uważają, że władza spoczywała w całości Prusach właściwie w rękach zakonnych, biskupstwa zaś pozbawione były daleko idącej samodzielności¹². Brigitte Poschmann sądzi, że w 1243 r. zostały utworzone niezależne władztwa terytorialne Zakonu i biskupstwa. Ten pierwszy sprawował opiekę wojskową nad terytoriami biskupimi, ponieważ biskupi nie byli w stanie ich sami obronić¹³. Sprawowanie opieki nad biskupstwami podnosiło bardzo pozycję Krzyżaków. W Rzeszy prawie wszystkie biskupstwa podlegały królowi, biskupi zaś cieszyli się godnością i uprawnieniami książąt, w Prusach natomiast jedynie Zakon korzystał z praw książęcych, ponieważ nawet temporalia kościelne, które otrzymali biskupi, nie mogą być utożsamiane z regaliami¹⁴.

Na mocy podziałów, jakie zostały przeprowadzone między Krzyżakami a biskupem Chrystianem w latach 1230-1231, zmienionych następnie przez legata papieskiego Wilhelma z Modeny w 1243 r., Zakon pełnił zwierzchnictwo w sensie prawnoprywatnym nad całą ziemią chełmińską i nad częścią ziemi lubawskiej. Występował tam jako pan lenny, który rozdawał następnie ziemię na rzecz Kościoła, rycerstwa, miast i chłopów¹⁵. Jeszcze przed utworzeniem diecezji chełmińskiej w marcu 1230 r. biskup i kapituła

¹⁰ Tamże, nr 596, 611, 613. Przegląd przywilejów daje E. Keyser w *Die kirchenrechtliche Stellung der Deutschordensgemeinden, Altpreussische Forschungen*, Bd. 2: 1925, s. 15-38.

¹¹ G. S c h r e i b e r, *Kurie und Kloster im 12. Jahrhundert*, Bd. 1, Stuttgart 1910, s. 92 n.

¹² D y g o, dz. cyt., s. 223. Przegląd literatury w pracy B. Leśnodorskiego *Dominium Warmińskie (1243-1569)*, Poznań 1949, s. 10 n.

¹³ B. P o s c h m a n n, *Bistümer und Deutscher Orden in Preussen 1243-1525*, „Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde Ermlands” (dalej: ZGAE), Bd. 90: 1962, s. 228, 243 n., 265 n.

¹⁴ D y g o, dz. cyt., s. 225-226.

¹⁵ P o s c h m a n n, dz. cyt., s. 228 i n.

płocka zrzekli się na rzecz Zakonu prawa patronatu i dziesięcin. Zachowali dla siebie tylko uprawnienia liturgiczne¹⁶. W uprzywilejowanej pozycji stawał Zakon także przywilej chełmiński (1233, 1251), który stał się wzorcem lokowania miejscowości w całej diecezji¹⁷. To wszystko sprawiło, że pozycja Zakonu w diecezji chełmińskiej była bardzo mocna¹⁸. Nie można jednak powiedzieć, że sprawował on na terenie swojego państwa prawo patronatu na zasadzie monopolu w ramach tzw. *reservata imperii*. Podkreślił to już W. Brünneck, autor pierwszego opracowania poświęconego problematyce patronatu kościelnego w Prusach¹⁹.

Najbardziej prestiżowym elementem prawa patronatu Zakonu był przywilej prezentacji kapłana. Zdaniem M. Dygi genezy tego przywileju dla Zakonu należy szukać w nadaniach biskupa Chrystiana. W 1231 r. biskup Chrystian przyznał Krzyżakom w nadanych im przez księcia Konrada dobrach „*ius conferendi*”, które mogło obejmować także prawo prezentacji plebana²⁰. Umocnione przez przywilej chełmiński, dawało ono możliwość wpływania na wybór lojalnych wobec Zakonu kapłanów, którzy, szczególnie w większych miastach, byli ważnymi osobistościami nie tylko życia religijnego. Kiedy z czasem Krzyżacy oddawali np. radom miejskim część swoich uprawnień patronackich, zatrzymywali prawo prezencji. Wynikało to między innymi z faktu, że parafie miejskie pełniły w średniowieczu znaczące funkcje publiczne, których Zakon był w pełni świadom. Tak było np. w Brodnicy, kiedy 19 XI 1343 r. wielki mistrz Ludolf König potwierdził podarowanie relikwii kościołowi parafialnemu, oddał je pod zarząd i opiekę radzie miejskiej wraz z prawem patronatu nad altariami i wika-

¹⁶ „... omnes decimas et ecclesias et earum patronatum cum omni iure ac libertate, quod ibidem habenus vel habere possemus (!), dictis fratribus liberaliter conferimus in veram proprietatem eisdem fratribus perpetualiter possidenda infra terminos supradictos; hoc dumtaxat excepto, quod crisma et consecrationes abbatum, monialium, ecclesiarum et alia sacramenta ecclesie a nobis exposcentur”, *Preussisches Urkundenbuch* (dalej: PrU), Bd. 1/1. Königsberg 1882, nr 77.

¹⁷ K. Z i e l i ń s k a - M e l k o w s k a, *Pierwotny i odnowiony przywilej chełmiński (1233 i 1251 r.)*, Toruń 1984, passim.

¹⁸ Zob. S. K w i a t k o w s k i, *Stosunek Zakonu Krzyżackiego do diecezji chełmińskiej*, [w:] *Z przeszłości diecezji chełmińskiej 1243-1992*, pod red. M. Biskupa, Toruń 1994, s. 7-20.

¹⁹ W. B r ü n n e c k, *Zur Geschichte des Kirchenpatronates in Ost- und Westpreussen*, [w:] *Beiträge zur Geschichte des Kirchenrechts in den deutschen Kolonisationsländer*, Berlin 1902, s. 2. Przywilej wybierania kapłanów był jednak zawsze ważnym wyznacznikiem władztwa zakonu krzyżackiego. Zob. K u r z e, *Pfarrerwahlen im Mittelalter*, s. 469-473.

²⁰ PrU, Bd. 1/1, nr 82; D y g o, dz. cyt., s. 240-241.

riami. Dla Zakonu zostało jednak zarezerwowane prawo patronatu plebana (prezentacja) w kościele parafialnym²¹.

Zachowało się kilka tekstów prezentacji kapłanów przez stronę zakonną biskupom chełmińskim. Przykładem może być list z 17 III 1426 r., w którym wielki mistrz Paweł Rusdorf prezentuje biskupowi chełmińskiemu Janowi plebana Mikołaja na stanowisko rektora kościoła w Brodnicy: „Constituit coram nobis discreti viri domini Wilh. opidi Strasberg vestre diocesis et Nicolaus in villa P. Pomezaniensis diocesis plebani beneficiorum permutacionem hincinde facere cupientes, quorum iuspatronatus ad nos dinoscitur pertinere. Nostro igitur ad hoc accedente consensu, ad ecclesiam parrochiale opidi S. vestre diocesis prefatum dominum N. presencium ostensorem paternitati vestre presentamus, supplicantes, quatenus ab eiusdem ecclesie rectore, resignacione libera suscepta, predictum dominum N. commissa sibi inibi animarum cura cum administracione spiritualium et temporalium propter deum investire dignemini ad eandem”²².

Zakon mógł prezentować na parafie nie tylko księży świeckich, lecz także własnych duchownych. Zezwolił na to papież Grzegorz IX w r. 1237²³. Nie jesteśmy w stanie odtworzyć dokładnie rozmiaru wykorzystywania tego przywileju. Zakon sięgał po niego na pewno w stosunku do parafii miejskich w Toruniu i Chełmnie²⁴.

Poniżej przedstawiamy kilka prezentacji kapłanów w średniowiecznej diecezji chełmińskiej, uchwyconych na podstawie źródeł.

²¹ „Nos frater Ludvicus Kunig [...] recognoscimus universis quod honorabilis vir dominus Nicolaus de Sandomira quondam plebanus in Strosberg [...], qui in fundacione ecclesie ibidem murande in honorem beate virginis et martirisse catharine primum posuit lapidem angularem, unam crustam de ligno vite eidem ecclesie parochiali in Straszburg ad subsidium obtulit et anime sue salutem. Nos vero iterum approbando volumus eandem sacram arcem cum omnibus oblacionibus et proventibus per nullum penitus alienari, sed per consules prefate civitatis recipi et ad fabricam necnon structutam predictae ecclesie perpetuis temporibus provenire. Quibus consulibus eciam dedimus ac vigore presencium damus collacionem et ius patronatus omnium altarium et vicariarum predictae ecclesie in Straszburg consistencium omnibus temporibus futuris nihil iuris nobis ac successoribus nostris in illa reservando preterquam ius patronatus plebani supradictae ecclesie parochialis, quod nostre una cum consulum predictorum consensu reservamus dominacioni”, PrU, Bd. 3/2, nr 619.

²² UBC, Bd. 1, nr 536. Zachowały się też inne formularze prezentacji plebanów, zob. Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, Hauptabteilung XX, Ordensfolianten (dalej: OF), nr 281, s. 141, 142, 156-161.

²³ *Tabulae Ordinis Theutonici*, nr 354.

²⁴ S. K u j o t, *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 10-11(1903-1904), s. 79 i n.

Prezentacje kapłanów

Patron	Biskup	Data	Pleban	Parafia	Źródło
w. m. Konrad von Jungingen	bp Arnold Stapil	1402-1407	pleban M. (z diec. włocławskiej)	nieznana miejscowość F.	<i>Formelbuch</i> , nr 18, s. 308.
w. m. Henryk von Plauen	bp Arnold Stapil	4 XI 1411	Kacper Alphel	Szynych	tamże, nr 26, s. 309.
w. m. Henryk von Plauen	bp Arnold Stapil	1410-1413	Fryderyk Fronaw	nieznana miejscowość K.	tamże, nr 40, s. 311.
w. m. Henryk von Plauen	bp Arnold Stapil	1410-1413	Piotr	Błędowo	tamże, nr 40, s. 311.
komtur Starogrodu ^a	bp Arnold Stapil	1402-1416	N. Scho	Chełmno	tamże, nr 20, s. 308.
komtur Starogrodu ^b	bp Arnold Stapil	1402-1416	pleban N.	Kokocko	tamże, nr 21, s. 308.
komtur Torunia Eberhard von Wallenfelds	bp Arnold Stapil	1410-1413	Mikołaj z Raciążka (diec. gnieźnieńska)	Kiełbasin	tamże, nr 25, s. 309.
w. m. Michał Kuchmeister	bp Arnold Stapil	1415?	R. O., kleryk pomezkański	nieznana miejscowość R.	OF, nr 281, s. 161.
w. m. Paweł Rusdorf	bp Jan Margenau	1425	dr Andrzej Pfaffendorf	Toruń (Stare Miasto)	OF, nr 281, s. 142.
w. m. Paweł Rusdorf	bp Jan Margenau	1426	Mikołaj (z diec. pomezkańskiej)	Brodnica	UBC, t. 1, nr 536.

^a Być może chodzi tu o komtura Gerlacha Hose von Brandenburga (1412-1419)? G. A. M ü l v e r s t e d t, *Die Beamten und Conventsmiglieder in den Verwaltungs-Districten des Deutschen Ordens innerhalb des Regierungsbezirks Marienwerder*, „Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder”, 6(1883), s. 15.

^b Może chodzi tu o tego samego komtura.

Prawo prezentacji odbywało się w określonej kolejności. Wielki mistrz lub urzędnik krzyżacki (np. komtur) przedstawiał kandydaturę kapłana (kleryka) na wakujące probostwo biskupowi chełmińskiemu. Po jego zgodzie następowało wprowadzenie kapłana na urząd. Dokonywał tego najczęściej wskazany przez biskupa kapłan. Na podstawie źródeł możemy zauważyć, że praktyka była czasami inna, tzn. najpierw wyznaczano kapłana na wakującą parafię, a dopiero później starano się o akceptację patrona. Tak było na przykład na początku XV w. w przypadku parafii w Szynychu. Biskup Arnold Stapil (1402-1416) pisał do plebana J. z Trzciana, że po śmierci

plebana Mikołaja wakuje probostwo w Szynychu. Nadał je prezbiterowi Piotrowi na jeden miesiąc, jednakże przez ten czas musiał się on postarać o akceptację patrona. Ponieważ parafia była pod patronatem Zakonu, potrzebna była zgoda wielkiego mistrza²⁵.

Na podstawie dostępnych nam źródeł nie znamy przypadków spornych przy obsadach stanowisk proboszczów. Nie oznacza to oczywiście, że takich nie było. W dokumencie z ok. 1425 r., biskup chełmiński Jan Margenau powiadamia wielkiego mistrza Pawła Rusdorfa (?), że nie akceptuje kandydatury Wilhelma Fredingera na nieznane stanowisko w diecezji i prosi o wyznaczenie innego kandydata²⁶. Nie jesteśmy jednak w stanie stwierdzić, czy chodziło tu o obsadę stanowiska wakującego probostwa czy też tylko np. o obsadę altarii.

Przy obsadzaniu parafii, szczególnie w większych miastach, możemy zauważyć bardzo przemyślaną politykę personalną Zakonu. Znamienna jest ona przede wszystkim dla pierwszej połowy XV w. Śledząc kariery niektórych księży, możemy to wyraźnie wykazać:

Jan:

- 1311-1317? – notariusz wielkiego mistrza Karola z Trewiru²⁷,
- 1317-1326 – pleban w Chełmnie²⁸,

Jan Ast:

- 1421 – studia w Kolonii²⁹,
- 1425 – studia w Heidelbergu³⁰,
- 1428 – studia w Lipsku³¹,
- 1433 – studia w Padwie³²,
- 1439(?)–1449 – pleban parafii św. Jana w Toruniu³³,

²⁵ *Ein Preussisches Formelbuch des 15 Jahrhunderts* (dalej: *Formelbuch*), wyd. A. Kolberg, ZGAE, Bd. 9:1890, nr 54, s. 312.

²⁶ UBC, Bd. 1, nr 531.

²⁷ PrU, Bd. 2/1, nr 190; UBC, Bd. 1, nr 215.

²⁸ PrU, Bd. 2/1, nr 190, 272, 277; UBC, Bd. 1, nr 185, 191, 215.

²⁹ C. K r o l l m a n n, *Ast Johann*, [w:] *Altpreussische Biographie*, Bd. 1, s. 21; M. J ó z e f c z y k, *Średniowiecze Elbląga*, Elbląg 1996, s. 177.

³⁰ J ó z e f c z y k, dz. cyt., s. 177.

³¹ Tamże.

³² Tamże.

³³ Tamże; *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens* (dalej: AST), hrsg. v. M. Toeppen, Bd. 2, s. 82, 589.

- od 1449 – pleban w Elblągu³⁴.

Jan z Mikielkowa:

- od 1423 – duchowny we Fromborku³⁵,
- 1425 – kandydat na stanowisko prokuratora Zakonu przy dworze papieskim³⁶,
- 1425-1427 – pleban w Brodnicy³⁷,
- 1428 – studia prawnicze w Perugii³⁸,
- 1432-1436 – zastępca prokuratora generalnego w Rzymie³⁹,
- od 1438 – pleban w Elblągu⁴⁰,
- 1437-1441 – dziekan kapituły we Fromborku⁴¹.

Jan Doring:

- 1417 – pleban w Ostródzie⁴²,
- 1425 – pleban w Lichnowach⁴³,
- 1427 – pleban w Radzyniu⁴⁴,
- 1435 – pleban w Chełmnie⁴⁵.

³⁴ AST, Bd. 3, nr 91, s. 254-255; E. C a r s t e n n, *Geschichte der Hansestadt Elbing*, Elbing 1937, s. 193; K r o l l m a n n, dz. cyt., s. 21; J ó z e f c z y k, dz. cyt., s. 177.

³⁵ *Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Ordens an der Kurie*, hrsg. v. K. Forstreuter, H. Koeppen, Göttingen 1960-1976 (dalej: *Berichte*), Bd. 3, cz. 2, s. 397, 686; *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands* (dalej: CDW), hrsg. v. C. P. Woelky u. J. M. Saage, Bd. 4, Mainz-Braunsberg 1935, nr 8.

³⁶ CDW, Bd. 4, nr 50; J ó z e f c z y k, dz. cyt., s. 172.

³⁷ *Berichte*, Bd. 3, cz. 2, s. 397, 686; CDW, Bd. 4, nr 64.

³⁸ *Berichte*, Bd. 3, cz. 2, s. 397; A. K o l b e r g, *Analecta Warmiensia*, ZGAE, Bd. 7: 1881, nr 45, s. 14; J ó z e f c z y k, dz. cyt., s. 172-173.

³⁹ *Berichte*, Bd. 3, cz. 2, s. 35, 369, 686; CDW, Bd. 4, nr 450; J ó z e f c z y k, dz. cyt., s. 173-174.

⁴⁰ AST, Bd. 2, nr 45, s. 66; J ó z e f c z y k, dz. cyt., s. 175.

⁴¹ A. E i c h h o r n, *Die Prälaten des ermländischen Domkapitels*, ZGAE, Bd. 3: 1866, s. 352; J ó z e f c z y k, dz. cyt., s. 175.

⁴² UBC, Bd. 1, nr 504.

⁴³ UBC, Bd. 1, nr 526; *Berichte*, Bd. 3, cz. 2, s. 528.

⁴⁴ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, Hauptabteilung XX: Ordensbriefarchiv (OBA), nr 4805.

⁴⁵ OBA, nr 6933.

Mikołaj Meineke:

- 1414-1416 – sekretarz wielkiego mistrza Michała Kuchmeistera⁴⁶,
- 1416-1420 – pleban parafii św. Jana w Toruniu⁴⁷,
- 1418 – wysunięty bez powodzenia na kandydaturę arcybiskupa ryskiego⁴⁸.

Andrzej Ruperti:

- 1419 – studia w Lipsku⁴⁹,
- 1433 – rektor uniwersytetu w Lipsku⁵⁰,
- 1436 – profesor teologii i prokurator w Bolonii⁵¹,
- 1437-1438 – proboszcz parafii św. Jana w Toruniu⁵²,
- 1438-1445 – pleban w Gdańsku, jednocześnie w latach 1442-1444 niezrezydujący członek kapituły chełmińskiej. W łonie kapituły sambijskiej istniał zamiar wybrania go na biskupa⁵³.

Andrzej Sandberg:

- 1427 – studia w Wiedniu⁵⁴,
- 1442-1448 – pleban w Brodnicy⁵⁵,
- od 1448 – sekretarz wielkiego mistrza Konrada von Erlichshausena⁵⁶,

⁴⁶ Z. H. Nowak, *Sposoby werbowania intelektualistów do Zakonu Krzyżackiego w Prusach w pierwszej połowie XV wieku*, ZH, 45(1980), z. 2, s. 102-103.

⁴⁷ Tamże, s. 103; *Berichte*, Bd. 2, nr 101; t. 3, cz. 2, nr 292; Reg. 2, nr 1918, 1947, 2011; OF, nr 11, s. 168. Tutaj przebywał prawdopodobnie do końca swojego życia, tzn. do 1420 r.

⁴⁸ OBA, nr 2754; *Berichte*, Bd. 2, s. 511-512.

⁴⁹ H. Schemm, *Ruperti Andreas*, [w:] *Altpreussische Biographie*, Bd. 2, Marburg 1967, s. 576-577; A. Mańkowski, *Pralaci i katedralni kanonicy chełmińscy od założenia kapituły do naszych czasów*, RTNT, 34(1927), s. 357.

⁵⁰ Schemm, dz. cyt., s. 576.

⁵¹ Tamże, s. 577.

⁵² *Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch* (dalej: LUB), I. Abt., hrsg. F. G. Bunge, H. Hildebrand, P. Schwartz, L. Arbusow, Reval, Riga, Moskau, Bd. 9, nr 278, 310; OF, nr 13, s. 100, 450.

⁵³ Mańkowski, dz. cyt., s. 357; J. Hoegel, *Das Culmer Domkapitel zu Culmsee im Mittelalter. Ein Beitrag zur Verfassung- und Verwaltungsgeschichte der Domkapitel des Deutschordensstaates in Preussen*, „Mitteilungen der Litterarischen Gessellschaft Masovia”, 18(1913), s. 147.

⁵⁴ Ch. Krollmann, *Santberg Andreas*, [w:] *Altpreussische Biographie*, Bd. 2, s. 590.

⁵⁵ OBA, nr 8176, 9766.

⁵⁶ Krollmann, *Santberg*, s. 590.

- 1457 – kandydat na biskupa warmińskiego, wysunięty przez Zakon⁵⁷.

Ważnym wydarzeniem w karierze wymienionych tu księży był na pewno moment wstąpienia do Zakonu. Była to zresztą najczęściej obopólna korzyść. Znane są starania Zakonu, który szczególnie w pierwszej połowie XV w. zabiegał gorliwie o włączenie w swoje szeregi wykształconych księży⁵⁸. Z przyczyn obiektywnych niestety nie możemy wskazać dokładnie czasu wstąpienia wyżej wymienionych kapłanów w szeregi zakonne. W przypadku Jana Asta był to prawdopodobnie moment zakończenia studiów w Padwie (przed 1438 r.), Andrzej Sandberg być może przyjął habit po odbyciu studiów w Wiedniu (po 1427 r.), natomiast Andrzej Ruperti powiększył grono krzyżackie ok. 1437 r., kiedy to został proboszczem parafii św. Jana w Toruniu. Warto jeszcze dodać, że Jan Ast mógł się kształcić tylko dzięki stypendium, które otrzymał od wielkiego mistrza Pawła Russdorfa⁵⁹.

Z prawem prezentacji wiąże się bardzo ważny aspekt polityki Zakonu wobec księży, mianowicie ich zaangażowanie w służbę dyplomatyczną⁶⁰.

Udział kapłanów diecezji chełmińskiej
w misjach dyplomatycznych zakonu krzyżackiego

Parafia	Imię i nazwisko księdza	Rok	Rodzaj misji dyplomatycznej	Źródło
Biskupice	Jakub	1320	komisarz krzyżacki w procesie polsko-krzyżackim	PrU, Bd. 3, nr 220
		1339	komisarz krzyżacki w procesie polsko-krzyżackim	PrU, Bd. 3, nr 222
Brodnica	Mikołaj syn Wolwelina	1320	komisarz krzyżacki w procesie polsko-krzyżackim	PrU, Bd. 3, nr 220

⁵⁷ H. Schemm, *Das Bistum Kulm und das Nominationsrecht der polnischen Könige*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins” (dalej: ZWG), Bd. 71: 1934, s. 119 n.

⁵⁸ Zob. Nowak, dz. cyt., s. 102 i n.

⁵⁹ Józefczyk, dz. cyt., s. 177.

⁶⁰ Na wagę tego problemu, a jednocześnie na mały stopień zainteresowania nim dotychczasowej literatury, wskazał R. Czaja w *Deutscher Orden und Stadtklerus in Preußen im Mittelalter*, [w:] *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica IX. Ritterorden und Kirche im Mittelalter*, hrsg. Z. H. Nowak, Toruń 1997, s. 81-96.

Chełmno	Jan	1320, 1324	reprezentował państwo krzyżackie w sporach o płacenie świętopietrza	UBC, Bd. 1, nr 185; PrU, Bd. 2, nr 460	
	Jan Doring	1419	otrzymał pełnomocnictwo wielkiego mistrza do rozmów w procesie z Władysławem Jagiełłą	OF, nr 11, s. 147	
		1422	członek delegacji zakonnej do rokowań z Polską i Litwą przed nuncjuszem papieskim	Reg. 2, nr 2155	
	Andrzej Pfaffendorf	1424	obecny przy zawieraniu porozumienia między wielkim mistrzem Pawłem v. Rusdorf a królem polskim Władysławem Jagiełłą w Nieszawie	UBC, Bd. 1, nr 526	
Toruń	Fryderyk	1320-1321	uczestnik procesu polsko-krzyżackiego w sprawie zagarnięcia Pomorza przez Zakon	Reg. 2, nr 494	
	Mikołaj Meineke	1418-1419	był świadkiem spłaty przez Zakon pożyczki biskupowi wrocławskiemu	Reg. 2, nr 1918, 1947, 2011	
		24 VIII 1420	był obecny przy spłacie połowy odszkodowania przez Zakon królowi polskiemu	Reg. 2, nr 2018	
		1418	rzecznik Zakonu w sporze z biskupem poznańskim Andrzejem	Reg. 2, nr 1903, 1910	
	dr Andrzej Pfaffendorf ^a	1425	był obecny w rokowaniach przy ustalaniu granicy z Nową Marchią	OBA, nr 4472	
		1426	prokurator Zakonu w sporze z biskupem wrocławskim	<i>Berichte</i> , Bd. 3, cz. 2, nr 253, 269	
		14 IV 1426	obecny jako przedstawiciel Zakonu przy uznaniu warunków pokoju polsko-krzyżackiego (1422) przez biskupa wrocławskiego	<i>Weise</i> , Bd. 1, nr 164, s. 177; Reg. 2, nr 2240	
			1433	prokurator krzyżacki na Soborze w Bazylei	<i>Berichte</i> , Bd. 4, cz. 2, nr 488, 502, 544, 560, 567, 573.
	Andrzej Ruperti	6 VIII 1437	otrzymał pełnomocnictwo do uczestniczenia w rokowaniach z Polską w Toruniu	OF, nr 13, s. 100, 450.	
		17 IV 1438	otrzymał pełnomocnictwo do misji w Inflantach	LUB, Bd. 9, nr 278.	

Jan Ast	19 IV 1438	wielki mistrz Paweł Rusdorf ustanowił go prokuratorem zakonnym na sobór w Bazylei	Reg. 2, nr 2459.
	1446	otrzymał pełnomocnictwo do rozmów w Brugii	LUB, Bd. 10, nr 259.
	1447	otrzymał pełnomocnictwo do rozmów z królem angielskim	OF, nr 16, s. 459-460.
	1448	otrzymał pełnomocnictwo do rokowań w Bremie	OF, nr 17, s. 4, 9; <i>Weise</i> , Bd. 2, s. 77.
	1448	brał udział w rokowaniach z wysłannikami księcia Burgundii w Bremie	OBA, nr 9674, 9683, 9706.

^a Jego biografię przedstawił B. Jähniß w *Andreas Pfaffendorf OT. Pfarrer der Altstadt Thorn (1425-1433), Beiträge zur Geschichte Westpreussens* (dalej: BGW), Bd. 7(1981), s. 161-187.

Powyższe zestawienie uczestnictwa plebanów w zakonnej służbie dyplomatycznej nie jest oczywiście wyczerpujące, wystarczająco jednak ilustruje interesujące nas zagadnienie. Widać, że najbardziej zaangażowani w działalność dyplomatyczną Zakonu byli proboszczowie parafii św. Jana w Starym Mieście Toruniu. Misje dyplomatyczne dotyczyły przede wszystkim spraw polsko-krzyżackich. Wydaje się więc, że możemy wyciągnąć stąd wniosek, iż wysokie rangą stanowisko proboszcza toruńskiego nie wynikało tylko stąd, że Toruń był znacznym ośrodkiem miejskim w diecezji chełmińskiej, ale i z sąsiedztwa polskiego, które stwarzało możliwość zaangażowania się w politykę krzyżacką wobec Polski. Odpowiada to przede wszystkim okresowi pierwszej połowy XV w., kiedy to konflikty z Polską w naturalny sposób podkreśliły rolę Torunia⁶¹. W mniejszym stopniu w politykę zakonną zaangażowani byli proboszczowie chełmińscy i brodnicy, brak jest natomiast przedstawicieli kleru miasta Grudziądza.

Prawo patronatu Zakonu to oczywiście nie tylko sprawa obsady stanowisk. Krzyżacy zajmując wyjątkową pozycję w Kościele oraz stanowisko władcy w państwie, mieli ogromną możliwość ingerowania w sprawy kościelne. Nie sposób wyczerpać w tej pracy całego zagadnienia, które nadaje się na osobną, samodzielnie rozprawę. Przytoczymy tylko kilka przykładów obecności Zakonu w Kościele chełmińskim.

⁶¹ C z a j a, *Deutscher Orden und Stadtklerus*, s. 85 i n.

Przykłady sprawowania prawa patronatu
przez zakon krzyżacki

Przykłady patronatu	Data	Przykład	Źródło
Zakon posiada przywilej pochówku w kościele parafialnym	1346	W kościele parafialnym w Starym Toruniu chowano Krzyżaków.	PrU, Bd. 4, nr 75.
pleban pełni funkcję pisarza	11 I 1238	Pleban Henryk z Chełmna był pisarzem przy zawieraniu ugody między Zakonem a Świętopelkiem.	PrU, Bd. 1/1, nr 129.
pleban jest jednocześnie kapłanem komtura	1310	Pleban Jan z Ostrowitego był jednocześnie kapłanem komtura golubskiego Duthera (Ludera).	PrU, Bd. 2, nr 7.
Zakon uposaża za zasługi	8 X 1443	Andrzej Sandberg, dawny sekretarz wielkiego mistrza Konrada von Erlichshausena, otrzymał za swoje zasługi 2 łany ziemi.	Reg. 2, nr 2607.
wizytacje domów zakonnych	8 IX 1449	Mikołaj Sinten, pleban z Chełmna, otrzymał pełnomocnictwo do wizytowania konwentów krzyżackich w ziemi chełmińskiej.	Reg. 2, nr 2771.
zakon rozstrzyga spory kościelne w miastach	25 VIII 1320	Komtur starogrodzki Henryk Goldich rozstrzygał spór między proboszczem chełmińskim a radą miasta.	UBC, Bd. 1, nr 187.
Zakon podważa stanowisko biskupa	1453	Komtur brodnicki przyjął na służbę dwóch księży, którzy za popełnione wykroczenia byli ścigani przez sąd biskupa chełmińskiego ⁶² .	OBA, nr 9228, 9428, 10964, 12541.

Czy patronat Zakonu wyrażał się także wpływem na budowę kościołów? Wokół problemu udziału i wpływu Zakonu na budowę kościołów parafialnych na terenie państwa zakonnego narosło przez wieki wiele nieporozumień. Wynikają one przede wszystkim z faktu, że Zakonowi jako władcy przypisuje się o wiele większy wpływ na budowę kościołów, niż to było w rzeczywistości⁶³. Dotyczy to także obiektów sakralnych wznoszonych na terenie diecezji chełmińskiej. Przykładem są tutaj dwa kościoły św. Jakuba w Toruniu oraz kościół farny pod wezwaniem św. Katarzyny

⁶² OBA, nr 10964, 9228, 9428, 12541.

⁶³ Ostatnio tym problemem zajął się M. Arszczyński – zob. *Stosunki między zakonem krzyżackim a społeczeństwem w świetle rozważań nad organizacją budowy kościołów parafialnych w Prusach*, [w:] *Zakon krzyżacki a społeczeństwo państwa w Prusach*, pod red. Z. H. Nowaka, Toruń 1995, s. 165-184.

w Brodnicy. Dotychczasowa literatura podkreślała bezpośredni wpływ Zakonu na powstanie tych budowli⁶⁴.

Czy można zakładać, że Zakon był zobowiązany do uczestnictwa w budowie kościoła poprzez fakt posiadania prawa patronatu? Z tekstu prawa chełmińskiego nie wynika, że Zakon w ramach posiadanego prawa patronatu musiał zbudować lub też współuczestniczyć w budowie kościołów⁶⁵.

Brakuje źródeł, które by wskazywały na pomoc finansową we wznoszeniu świątyń. W wydatkach skarbnika zakonnego w Malborku mamy zaznaczone wydatki na rzecz plebanów i kościołów, jednakże są to tak niewielkie sumy, które nie mogły mieć żadnego znaczenia dla realizacji znaczących przedsięwzięć budowlanych. Tak np. kościół w Radoszkach otrzymał w 1404 r.: „item 2 sch. zur kirchen zu Reddischkow dem dorfe”⁶⁶. Wydatek tego rodzaju należy wiązać chyba ze zwyczajowym obowiązkiem każdej władzy, która przeznaczała niewielkie sumy pieniędzy na różne cele⁶⁷.

Czy wpływ patronatu krzyżackiego jest zauważalny w architekturze kościelnej diecezji chełmińskiej? Część historyków sztuki uznaje, że tak. Architektonicznym wyrazem patronatu krzyżackiego nad kościołem NMP w Chełmnie miał być prawdopodobnie motyw dwóch wież, które były przewidziane w pierwotnym planie budowli. Miały one znajdować się w narożnikach między prezbiterium a wschodnimi ścianami naw bocznych. Obecnie na miejscu tych wież znajdują się kaplice⁶⁸.

Niewątpliwym wpływem zakonnym w niektórych kościołach miały być ślady po emporach, które pełniły funkcje reprezentacyjnych miejsc dla dostojników krzyżackich. Taka empora znajdowała się np. w południowej ścianie prezbiterium kościoła parafialnego w Chełmnie⁶⁹. Ponieważ Krzyżacy nie posiadali w tym mieście własnej kaplicy, dlatego mogli mieć swoje miejsca w kościele parafialnym. Podobna empora znajdowała się także

⁶⁴ C. Steinbrecht, *Thorn im Mittelalter*, Berlin 1885, s. 27; M. Kutzner, *Lubecki styl architektury gotyckiego kościoła św. Jakuba w Toruniu*, [w:] *Sztuka Torunia i ziemi chełmińskiej 1233-1815*, Teka Komisji Historii Sztuki TNT, t. 7, Toruń 1986, s. 61, 75; E. Lorenz, *Fara w Brodnicy – problem stylu*, tamże, s. 111.

⁶⁵ Arszczyński, dz. cyt., s. 169.

⁶⁶ *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399-1409* (dalej: *Tresslerbuch*), hrsg. v. E. Joahim, Königsberg 1896, s. 324.

⁶⁷ Arszczyński, dz. cyt., s. 173-174.

⁶⁸ T. Mroczko, *Architektura gotycka na ziemi chełmińskiej*, Warszawa 1980, s. 51.

⁶⁹ Tamże, s. 54; L. Kranz-Domasławska, J. Domasławski, *Kościół farny w Chełmnie*, Toruń 1991, s. 29-30.

w kościele parafialnym w Brodnicy w dwukondygnacyjnej kaplicy pod wezwaniem Świętego Krzyża. Kaplica ta mieściła się w wieży od zachodniej strony kościoła. W przyziemiu kaplicy umieszczony został ołtarz z relikwiami Świętego Krzyża, natomiast piętro zajmowała empora⁷⁰. Znajdowała się ona także na piętrze wieży w kościele parafialnym pod wezwaniem św. Jakuba Apostoła w Nowym Mieście Toruniu. Tam także było prawdopodobnie archiwum i skarbiec zamkowy⁷¹.

Problem empor i ewentualnego wpływu i udziału Zakonu w działalności architektonicznej w odniesieniu do architektury sakralnej jest sprawą dyskusyjną. Ostatnio poczynił na ten temat kilka uwag znakomity znawca problematyki architektonicznej na terenie państwa zakonnego, M. Arszyński, który podał w wątpliwość wszystkie wyżej wspomniane przykłady wpływu patronackiego Zakonu na architekturę sakralną. Stwierdził on, że „[...] w miastach pruskich, podobnie jak w innych miastach handlowych bałtyckiej strefy gospodarczej, fakt posiadania prawa patronatu kościołów parafialnych nie miał żadnego wpływu na ich kształt architektoniczny i charakter wystroju wnętrza. Patron z mocy swego tytułu nie miał najwidoczniej żadnych podstaw prawnych do ingerencji w sprawy artystyczne patronackiego kościoła”⁷².

2. PATRONAT BISKUPI

Biskupi chełmińscy mieli prawo patronatu w parafiach, które leżały w granicach ich posiadłości. Jakże to były obszary? Kiedy w r. 1243 legat Wilhelm wyznaczał uposażenie diecezji chełmińskiej, przydzielił biskupowi chełmińskiemu tylko 600 łanów. Powoływał się przy tym na układ między biskupem pruskim Chrystianem a Krzyżakami i ludnością ziemi chełmińskiej. Warto przypomnieć, że w diecezjach pomezkańskiej, warmińskiej i sambijskiej do biskupów miała należeć 1/3 obszaru. Pasterz chełmiński otrzymał 600 łanów w ziemi chełmińskiej oraz stałą dziesięcinę z włóki, wynoszącą korzec pszenicy i żyta z każdego pługa niemieckiego oraz korzec pszenicy z każdego pługa polskiego⁷³. Wkrótce po przybyciu pierwszego

⁷⁰ M r o c z k o, dz. cyt., s. 51; L o r e n t z, dz. cyt., s. 110-111.

⁷¹ K u t z n e r, dz. cyt., s. 60 i n.

⁷² A r s z y ń s k i, dz. cyt., s. 182.

⁷³ U B C, Bd. 1, nr 9; P r U, Bd. 1, nr 143.

biskupa chełmińskiego Heidenryka do swojej diecezji nastąpiło przekazanie uposażenia. Heidenryk spotkał się 19 IV 1246 r. w Orłowie pod Inowrocławiem z wielkim mistrzem Henrykiem von Hohenlohe, który przekazał mu obiecane 600 łanów. Posiadłości biskupa zostały wyznaczone wokół miejscowości: Chełmża, Wąbrzeźno, Bobrowo i nad Drwęcą (późniejsza miejscowość Mszano)⁷⁴. Posiadłości biskupa zostały powiększone o 100 łanów koło miejscowości Przeczno. W latach 1251-1260 sprzedał je biskupowi chełmińskiemu rycerz Albert von Pach⁷⁵.

Obszary biskupa chełmińskiego powiększono znacznie, włączając do diecezji ziemię lubawską. Część tej ziemi (1/3) była już prawdopodobnie we władaniu biskupa Chrystiana, jednakże bez ostatecznego jej rozgraniczenia w północnej części. Chęć pozyskania tej ziemi zgłaszali Krzyżacy i książęta kujawscy. W r. 1254 książę kujawski Kazimierz otrzymał połowę ziemi lubawskiej, a Zakon tylko 1/6 w części południowej (koło Lidzbarka Welskiego). W latach 1254-1260 na podstawie umowy z Krzyżakami i donacji ze strony księcia łeczycko-kujawskiego Kazimierza biskup Heidenryk otrzymał prawie 5/6 całego terytorium ziemi lubawskiej⁷⁶. Takiego stanu posiadania nie chciał zaakceptować Zakon. Biskup chełmiński zmuszony był do odstąpienia mu pasa ziemi, ciągnącego się od Drwęcy, wzdłuż rzeki Wel, aż do tej części ziemi lubawskiej, która należała do Zakonu, a zaczynała się pod Wąpierskiem⁷⁷.

Zgodnie z zasadami podziału Prus między Zakon i biskupów ci ostatni dzierżyli swoją część „cum pleno iure”. Co to oznaczało w praktyce? Zostały ograniczone prawa świeckie biskupów. Wynikało to przede wszystkim z prawa kanonicznego, które traktowało biskupa jedynie jako administratora powierzonego mu majątku, a nie jako właściciela. Przejawiało się to między innymi w zakazie alienacji nieruchomości kościelnych bez zgody papieskiej⁷⁸. W dokumencie Innocentego IV dla Chrystiana z 30 VII 1243 r. znajduje się następujące zastrzeżenie: „[...] terres vel iura ad partem diocesis, quam eligendam duxeris, pertinentia infeudare, alienare vel dare absque speciali mandato sedis apostolice non presumas”. Jak zauważył

⁷⁴ U B C, Bd. 1, nr 14; P r U, Bd. 1, nr 182.

⁷⁵ U B C, Bd. 1, nr 58.

⁷⁶ A. L i e d t k e, *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej do 1945 roku*, Pelplin 1994, s. 24; K u j o t, dz. cyt., s. 45-46.

⁷⁷ A. W i ś n i e w s k a, *Henryk-Heidenryk pierwszy biskup chełmiński*, Pelplin 1992, s. 48.

⁷⁸ D y g o, dz. cyt., s. 28, 221.

M. Dygo, chodziło tu bez wątpienia o owe „infeudacje”, które biskup Chrystian inicjował jako biskup Prus⁷⁹.

Zakaz nadawania ziemi na rzecz rycerzy utrudniał znacznie wykonywanie władzy świeckiej przez biskupa. Poza tym hamował w dużej mierze aktywność gospodarczą biskupa i osłabiał obronę terenu biskupiego. Problem ten dotyczył zarówno biskupów pruskich, jak i biskupa chełmińskiego. Pierwszym, któremu udało się zmienić ten niekorzystny stan, był biskup chełmiński Heidenryk. W 1255 r. papież Aleksander III zgodził się na możliwość nadawania nieruchomości przez biskupa w części ziemi lubawskiej, która była jego własnością⁸⁰.

Podsumowując, biskupi chełmińscy sprawowali w okresie średniowiecza patronat wyłącznie nad następującymi parafiami, które znajdowały się w ich własności: Bobrowo, Byszwałd, Grabowo, Kazanice, Lubawa, Mszano, Prątnica, Rożental, Rumian, Wąbrzeźno, Złotowo, Zwiniarz. Prawdopodobnie patronat ten sprawowali biskupi we wszystkich wymienionych parafiach przez całe średniowiecze, ponieważ nie dysponujemy informacjami, aby z niego zrezygnowali.

Poza prawem patronatu biskup miał w ramach swoich uprawnień kościelnych prawo inwestytury, czyli wprowadzania duchownego na urząd. Dotyczyło ono całej diecezji. Inwestytura dokonywała się jakby w dwóch etapach. Pierwszy, ceremonialny, składał się z wręczenia pierścienia, włożenia ręki na głowę, biretu czy kaptura zakonnego. Drugi dotyczył przekazania konkretnych uprawnień, tzn. szafarstwa sakramentów i sakramentaliów, zarządu mienia kościelnego oraz opieki i kierowania duszami. W języku prawnym nazywano owe władze: *administratio spiritualium et temporalium ecclesiae, cura et regiem animarum*. Następstwem tego było bezpośrednie wprowadzenie na urząd, którego dokonywał najczęściej na zlecenie biskupa sąsiedni proboszcz lub archidiakon⁸¹. Przykłady takiego wprowadzania spotykamy na terenie diecezji chełmińskiej. Na początku XV w. pleban ze Starogrodu ma wprowadzić z polecenia biskupa Arnolda Stapila (1402-1416) na parafię w Kokocku bliżej nieznanego plebana N.⁸² Ten sam biskup

⁷⁹ PrU, Bd. 1, 1/1, nr 144; D y g o, dz. cyt., s. 221.

⁸⁰ UBC, Bd. 1, nr 44; D y g o, dz. cyt., s. 221.

⁸¹ W. W ó j c i k, „Prawa parafialne” według polskiego ustawodawstwa partykularnego do r. 1564, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 3(1957), z. 2, s. 172-173; A. W e i s s, *Inwestytura*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 7, Lublin 1997, kol. 419-422; K u r z e, *Pfarrerwahlen im Mittelalter*, s. 519-527.

⁸² *Formelbuch*, nr 21, s. 308.

(1410-1413) wysłał proboszcza toruńskiego B., aby wprowadził Mikołaja z Raciążka na probostwo w Kielbasinie⁸³.

W źródłach z początku XV w. zachowało się kilka wzmianek o inwestyturze:

Przykłady inwestytury biskupów chełmińskich z początku XV w.

Biskup	Data	Kapłan	Stanowisko	Źródło
bp Arnold Stapil	1402-1407	pleban M. (z diec. wrocławskiej)	pleban kościoła w miejscowości F. ?	<i>Formelbuch</i> , nr 18, s. 308.
bp Arnold Stapil	1402-1416	N. Scho.?	pleban kościoła NMP w Chełmnie	<i>Formelbuch</i> , nr 20, s. 308.
bp Arnold Stapil	1402-1416	pleban N?	pleban w Kokocku	<i>Formelbuch</i> , nr 21, s. 308.
bp Arnold Stapil	1402-1416	pleban Piotr	pleban w Starogrodzie	<i>Formelbuch</i> , nr 55, s. 313.
bp Arnold Stapil	1402-1416	kleryk Maciej	pleban w Samplawie	<i>Formelbuch</i> , nr 56, s. 313.
bp Arnold Stapil	1410-1413	Mikołaj z Raciążka ^a (diec. gnieźnieńska)	pleban w Kielbasinie	<i>Formelbuch</i> , nr 23, s. 308.
bp Jan Margenau	1429	Michał	pleban kościoła Nowego Miasta Torunia	APT, Kat. I, nr 839.

^a Może chodzi tu o miejscowość Raciążek w diecezji wrocławskiej.

3. PATRONAT KAPITUŁY

Biskup Heidenryk odstępując kapitule chełmińskiej ziemię, oddał jej także prawo patronatu nad kościołami w ramach jej własności. W 1251 r. kapituła otrzymała majątki pod Chełmżą – Wrocławki i Skąpe, folwark Bielczyny z przyległą wioską, wieś Biskupiec oraz 600 łanów w ziemi lubawskiej⁸⁴. Z planowanych sześciu kościołów filialnych kapituły, które miały powstać na terenie ziemi chełmińskiej (w Wąbrzeźnie i Bobrowie)

⁸³ Tamże, nr 23, s. 308.

⁸⁴ UBC, Bd. 1, nr 29; PrU, Bd. 1, nr 250.

oraz z czterech nie określonych bliżej w ziemi lubawskiej, powstał tylko kościół w Kurzętniku⁸⁵.

W ten sposób na podstawie prawa własności kapituła sprawowała patronat nad następującymi kościołami parafialnymi: Biskupice, Boleszyn, Brzozie Lubawskie, Chełmża, Gwiździny, Kurzętnik, Mroczo, Radoszki, Tylice, Wlewsz (do 1408). Niestety nie dla wszystkich mamy potwierdzenie w średniowiecznych źródłach.

Prawdopodobnie tylko w przypadku parafii we Wlewsku kapituła odstąpiła prawo patronatu. Dnia 8 X 1408 r. Ulrich von Jungingen potwierdził zamianę tej miejscowości między kapitułą a Albrechtem i Mikołajem z Gzina⁸⁶. Choć dokument nie mówi nic bezpośrednio o prawie patronatu nad kościołem, to jednak nowi właściciele zapewne go przejęli. Potwierdzają to późniejsze wizytacje, które podają, że patronat spoczywał w rękach prywatnych właścicieli⁸⁷.

Charakteryzując patronat kapituły chełmińskiej, nie można przemilczeć ogromnego w rzeczywistości wpływu Zakonu na jego sprawowanie. Wynikało to z dwóch faktów. Po pierwsze, że kapituła chełmińska poprzez jej inkorporację w 1264 r. do Zakonu stanowiła jego część⁸⁸. Po drugie, że każdy wielki mistrz miał duży wpływ na nadawanie kanonii w kapitule. W praktyce sprowadzało się to do tego, że każda kandydatura musiała być przez niego zaakceptowana⁸⁹.

Zasygnalizowany problem obsady stanowisk w kapitule chełmińskiej jest ważny z tego względu, że kanonicy sprawowali bezpośrednio czynności duszpasterskie na pewno w dwóch kościołach parafialnych w diecezji, mianowicie w Chełmży i Kurzętniku⁹⁰. Oznacza to, że faktycznie obsada stanowisk w tych parafiach spoczywała w rękach zakonnych. Pod tym względem kapituła była bardziej ograniczona w swojej działalności od

⁸⁵ UBC, Bd. 1, nr 29.

⁸⁶ Tamże nr 461.

⁸⁷ *Visitationes Episcopatus Culmensis Andre Olszowski culmensi et pomesaniae episcopo A. 1667-1672 factae* (dalej: Vis 1667-72), curavit B. Czapla, Fontes TNT, t. 6-10: 1902-1904, s. 609; *Visitationes Ecclesiarum Dioecesis Culmensis et Pomesaniae Andrea Leszczyński episcopo A. 1647 facta* (dalej: Vis 1647), curavit A. Pobłocki, Fontes TNT, t. 4: 1900, s. 96.

⁸⁸ A. R a d z i m i ń s k i, *Biskupstwa państwa krzyżackiego w Prusach XIII-XV wieku*, Toruń 1999, s. 33 n.

⁸⁹ Tamże, s. 95-100.

⁹⁰ K. G ó r s k i, *Kapituła chełmińska w czasach krzyżackich*, [w:] *Studia i szkice z dziejów państwa krzyżackiego*, Olsztyn 1986, s. 116-117.

biskupów chełmińskich. Przeszło połowa biskupów, dokładnie ośmiu spośród piętnastu, w okresie do 1466 r. nie była członkami Zakonu i dawało im to możliwość bardziej samodzielnej polityki personalnej w parafiach, w których sprawowali patronat.

4. PATRONAT RYCERSKI

Jest on bardzo trudno uchwytny na terenie średniowiecznej diecezji chełmińskiej. Ani w przywileju chełmińskim, ani w przywileju nadanym rycerstwu polskiemu przez Henryka Balka (1235-1239), a odnowionym w r. 1278, nie ma wzmianki na ten temat. Mało tego, na podstawie przywileju Henryka Balka Zakon umocnił znacznie swoją pozycję i podważył dotychczasową rolę związków rodowych. Krzyżacy nadali rycerzom polskim prawo lokowania wsi, przyznając im jednak ograniczone władztwo gruntowe⁹¹. Zakon nadał wszystkim poddanym ich władztwu jedynie prawo służebne⁹².

M. Dygo uważa, że prawo patronatu nad kościołami w dobrach rycerskich sprawował Zakon. Podstawę tego patronatu dostrzega w uposażaniu parafii (*patronatus ratione dotis*)⁹³. Zakon nadawał najczęściej 4 łany ziemi jako uposażenie plebana w miejscowościach parafialnych, które były własnością rycerską. W ten sposób został praktycznie w całości wyeliminowany patronat prywatny. Krzyżacy pozbawili rycerzy stanowiska „pana”, a tym samym wzmocnili swoją pozycję władcy terytorialnego. Sytuacja ta była szczególnie trudna do przyjęcia przez rycerstwo pochodzenia polskiego,

⁹¹ M. D y g o, *O przywileju Hermana Balka dla rycerzy polskich w ziemi chełmińskiej z lat 1235-1239*, [w:] *Balticum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII-XVII wieku*, pod red. Z. H. Nowaka, Toruń 1992, s. 116-121. Zob. także A. C z a c h a r o w s k i, *Sytuacja prawna rycerstwa ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich*, Toruń 1987, s. 17-28; t e n ż e, *Prawo chełmińskie w życiu stanów państwa krzyżackiego w Prusach (1233-1454) ze szczególnym uwzględnieniem ziemi chełmińskiej. Księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, t. 1, pod red. Z. Zdrójkowskiego, Toruń 1990, s. 157-191.

⁹² D y g o, *Studia*, s. 240 n.

⁹³ Tamże, s. 238-239.

które zamieszkiwało ziemię chełmińską już w okresie przedkrzyżackim i posiadało kościoły prywatne⁹⁴.

Czy oznacza to jednak, że było ono zupełnie pozbawione przywileju patronackiego nad kościołami parafialnymi w średniowiecznej diecezji chełmińskiej? Wydaje się, że nie, ponieważ znamy kilka wzmianek, które potwierdzają jego istnienie. Poza tym na pewno taki patronat istniał w sąsiednich diecezjach pruskich⁹⁵.

O tym, że Zakon nadawał własności rycerskiej prawo patronatu nad kościołami parafialnymi, świadczą między innymi przykłady kościołów w Czarzu oraz Rychnowie.

W 1285 r. mistrz krajowy Konrad von Thierberg przy wyznaczaniu granic miejscowości Czarze nadał wdowie Kunegundzie Bosel i jej synowi Bartłomiejowi prawo patronatu nad kościołem parafialnym: „... parrochiam ipsorum conferre, cui volunt”⁹⁶. Dokument ten był prawdopodobnie potwierdzeniem istniejącego już stanu rzeczy, a wydany został zapewne w związku ze śmiercią męża Kunegundy.

Okolo 1440 r. rycerz Sander z Rychnowa otrzymał od wielkiego mistrza Konrada von Erlichshausena prawo patronatu nad kościołem parafialnym⁹⁷. Wcześniej należało ono do Zakonu. Nie wiemy, dlaczego właśnie teraz Krzyżacy zdecydowali się na przekazanie tego prawa. Miejscowość na pewno od początku XV w. była własnością rycerską⁹⁸.

⁹⁴ Tamże, s. 246-247. Odnośnie do kolonizacji rycerskiej w okresie przedkrzyżackim zob.: K. G ó r s k i, *Polacy i Niemcy w ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, „Strażnica Zachodnia”, 13(1937), s. 265-269; J. B i e n i a k, *Studia nad dziejami ziemi chełmińskiej w okresie piastowskim*, „Rocznik Grudziądzki”, 5-6(1970), s. 5-69; J. P o w i e r s k i, *Studia nad strukturą administracyjno-terytorialną ziemi chełmińskiej i michałowskiej w okresie piastowskim*, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, seria C, Prace Komisji Historii, nr 9, 1973, s. 3-86.

⁹⁵ Zob. *Historisch-geographischer Atlas des Preussenlandes*, Lieferung 3: *Der Gang der Kirchengründungen (Pfarrkirchen) in Altpreussen*, bearb. v. G. Mortensen, Wiesbaden 1973, zob. dołączony komentarz s. 6-14.

⁹⁶ UBC, Bd. 1, nr 110.

⁹⁷ „Als wir und unsir orden die vorlehenung der pharre Kirchen czu Reichenaw bisher gehat haben So obirgebe wir sulche vorlehenunge in crafft disses brieffes und wellen das Sander von Riechenaw obengenympt seyne erbe und nochkomelinge...”, H. M a e r c k e r, *Geschichte der ländlichen Ortschaften und der drei kleineren Städte des Kreises Thorn* (dalej: M a e r c k e r), Danzig 1899-1900, s. 657.

⁹⁸ Zob. *Tresslerbuch*, s. 346; *Das Dienstbuch des Kulmerlandes 1423/1424* (dalej: *Dienstbuch*), wyd. S. Ekdehl, „Jahrbuch der Albertus-Universität”, Bd. 16(1966), s. 99.

W rękach rycerskich był patronat nad kościołem w Samplawie. Informują nas o tym źródła z początku XV w. Biskup (prawdopodobnie Arnold Stapil, 1402-1416) nadał po wcześniejszej prezentacji przez patronów Tomasza z Rakjowca, Glanune i Piotra z Samplawy stanowisko plebana w kościele parafialnym w Samplawie klerykowi Maciejowi⁹⁹. Fakt posiadania prawa prezentacji wskazuje jednoznacznie, w czyich rękach było prawo patronatu. Co ciekawe, prawo to musiał nadać wcześniej własności rycerskiej sam Zakon, ponieważ parafia samplawska leżała w granicach posiadłości zakonnej.

Jak pisaliśmy już wcześniej, prawdopodobnie od 8 X 1408 r. w ręce rycerskie przeszedł patronat nad kościołem we Wlewsku. Tego dnia wielki mistrz Ulrich von Jungingen potwierdził zamianę dóbr między kapitułą a Albrechtem i Mikołajem z Gzina¹⁰⁰.

Prawo patronatu sprawowali także rycerze w miejscowości Orzechowo, która było własnością biskupów płockich. W 1439 r. biskup Stanisław Pawłowski zamienił wieś Orzechowo i sąsiednią wieś Sabłonowo z Janem z Legendorffu na wieś Mikołajki¹⁰¹. Chociaż brak jest bezpośrednio mowy o patronacie, to prawdopodobnie prawo to przeszło w ręce nowych właścicieli.

Możliwe także, iż prawo patronatu nad kościołami w Płowężu, Ryńsku i Trzcianie spoczywało w rękach rycerskich. Wskazuje na to w pewnym stopniu fakt, że szkody kościołów poniesione w czasie wojny polsko-krzyżackiej w 1414 r., zostały wymienione wraz ze wszystkimi, jakie ponieśli rycerze z tych miejscowości, tzn. Jan z Płowęża, Mikołaj z Ryńska i niejaki Oswald z Trzciana¹⁰².

Oprócz wymienionych już wyżej miejscowości prawo patronatu mogło spoczywać w rękach rycerskich jeszcze w następujących parafiach: Bolu-miniek, Dębowa Łąka, Gostkowo, Jabłonowo, Nawra, Osieczek, Ostromiecko, Przeczno, Wronie (do 1404) oraz Zajączkowo¹⁰³. Przemawia za tym fakt

⁹⁹ *Formelbuch*, nr 56, s. 313.

¹⁰⁰ UBC, Bd. 1, nr 461.

¹⁰¹ M a e r c k e r, s. 414, *Anhang*, nr 54, s. 652-653; *Słownik historyczno-geograficzny ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, oprac. K. Porębska przy współpracy M. Grzegorz, pod red. M. Biskupa, Wrocław 1971, s. 78, 92, 112.

¹⁰² D. B r a u n s, *Geschichte des culmerlandes bis zum Thorner Frieden*, Thorn 1881, s. 149, 150, 151.

¹⁰³ *Tresslerbuch*, s. 284. W tym to roku Adam Legendorff sprzedał wieś Zakonowi.

własności rycerskiej oraz występowanie tego patronatu w późniejszych wizytacjach¹⁰⁴.

Podsumowując możemy wskazać, że w diecezji chełmińskiej w XV w. było prawdopodobnie 18 parafii pod patronatem rycerskim. Przy liczbie 117 parafii daje to ok. 1/6 wszystkich parafii. Musimy tu oczywiście zastrzec, że dla przeszło połowy tych parafii nie dysponujemy bezpośrednimi średniowiecznymi wzmiankami źródłowymi o istnieniu takiego patronatu.

5. PATRONAT MIEJSKI

Zgodnie z postanowieniami przywileju chełmińskiego z 1233 r. (odnowionego w 1251 r.) prawo patronatu nad parafiami miejskimi w Chełmnie i Toruniu posiadał Zakon Krzyżacki: „A w tych samych kościołach zatrzymujemy dla naszego Zakonu prawo patronatu, mając zamiar troszczyć się o odpowiednich dla nich plebanów”¹⁰⁵. Prawo chełmińskie rozwiązywało także problem ewentualnego patronatu nowych parafii, które miałyby w przyszłości powstać na terenie patrimonium miejskich miast Chełmna i Torunia: „Zresztą jeśliby założono jakieś parafie we wsiach wzmiankowanych mieszczan, a jeżeli poszczególne wsie będą miały po osiemdziesiąt łanów albo i więcej, przyrzekliśmy każdą z wymienionych parafii obdarować czterema łanami z własnego działu i w wyposażonych będziemy mieli na wieki prawo patronatu, mając zamiar troszczyć się o odpowiednich dla nich kapłanów”¹⁰⁶.

Na terenie patrimonium miast Chełmna i Torunia erygowano w średniowieczu po jednej parafii. W patrimonium chełmińskim erygowano ok. 1340 r. parafię w Szynychu¹⁰⁷. Patronat zgodnie z postanowieniami przy-

¹⁰⁴ *Dienstbuch*, s. 90-106; Vis 1647, s. 12, 21, 22, 29, 51, 52, 70, 72, 73; Vis 1667-72, s. 81, 285, 655.

¹⁰⁵ „Et in eisdem ecclesiis [ius] patronatus nostre domui retinemus, eis in plebanis ydoneis provisuri”, K. Zieliński - Melkowski, *Przywilej chełmiński 1233 i 1251*, Toruń 1986, s. 40, 41.

¹⁰⁶ „Ceterum si aliquae parrochie in villis supradictorum civium fabricate fuerint, si tamen villarum singule earundem octaginta mansos vel amplius habuerint, promissimus parrochiarum quamlibet predictarum quatuor mansos de nostra speciali parte dotare et ius patronatus habebimus perpetue in dotatis, eis etiam in ydoneis sacerdotibus provisuri”, tamże.

¹⁰⁷ UBC, Bd. 1, nr 270.

wileju chełmińskiego, sprawował nad nią jednak Zakon, ponieważ miejscowość liczyła 80 łanów¹⁰⁸.

Na terenie patrimonium Torunia erygowano parafię w Srebrnikach. Nie znamy dokładnej daty jej powstania. Było to jednak na pewno w drugiej połowie XIII w. Wskazuje na to kościół, którego najstarsza część, tzn. prezbiterium, została zbudowana w tym czasie¹⁰⁹. Ponieważ Srebrniki liczyły 60 łanów, to zgodnie z postanowieniami przywileju chełmińskiego patronat mógł spoczywać początkowo w rękach rady Starego Miasta Torunia. Kiedy w 1309 r. miasto odstąpiło wieś Zakonowi, patronat spoczął zapewne w rękach krzyżackich¹¹⁰.

Przywilej chełmiński pozbawiał rady miejskie prawa patronatu nad kościołami parafialnymi. Ograniczało to wpływ miast na funkcjonowanie parafii oraz umniejszało pozycję rad miejskich. Kluczowe znaczenie posiadało tu oczywiście prawo prezentacji kapłana na urząd plebana¹¹¹. Sytuację „zaogniał” fakt, że to właśnie na radzie miejskiej spoczywał obowiązek troski o stan kościoła parafialnego, miasto ponosiło koszty remontów kościelnych¹¹². Stopniowo nadawał jednak Zakon radom miejskim patronat nad altariami i wikariami fundowanymi z reguły przez mieszczan w kościele parafialnym¹¹³. Tak np. wielki mistrz Konrad von Jungingen

¹⁰⁸ Zob. *Formelbuch*, nr 26, s. 309; nr 54, 312.

¹⁰⁹ *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, Bd. 2: *Kulmerland und Lübau*, oprac. J. Heise (dalej: Heise), Danzig 1891, s. 91-92; *Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość*, t. 7: *Dekanat golubski*, Toruń 1994, s. 69.

¹¹⁰ PrU, Bd. 1/2, nr 909.

¹¹¹ Uzyskanie prawa patronatu nad farą i związanego z nim prawa prezentacji należało wszędzie do największych aspiracji rad miejskich. Zob. K u r z e, *Pfarrerwahlen im Mittelalter*, s. 444.

¹¹² R. Czaja, *Życie religijne mieszczaństwa toruńskiego w XV w.*, „Rocznik Toruński”, 18(1988), s. 221; *Thorner Denkwürdigkeiten von 1345-1547*, hrsg. v. A. Voigt, „Mitteilungen des Copernicus Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn”, 13(1904), s. 28, 32, 49.

¹¹³ Zob. np. *Formelbuch*, nr 86, s. 319; UBC, Bd. 1, nr 303, 313; PrU, Bd. 3/2, nr 619; T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, Poznań 1982, s. 56 n.; Czaja, *Deutscher Orden*, s. 88; P. Oliński, *Fundacje i legaty religijne kobiet świeckich w wielkich miastach pruskich*, [w:] *Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*, pod red. Z. H. Nowaka, A. Radziwińskiego, Toruń 1998, s. 151-153; R. Czaja, *Miasta pruskie a Zakon Krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*, Toruń 1999, s. 211. O pozycji kapłanów w Europie zob.: D. Lindner, *Die Anstellung der Hilfspriester*, München 1924, passim; N. Beriou, *Les Chapellenies dans la province ecclésiastique de Reims au XIV siècle*, „Revue d'histoire de l'Eglise de France”, 57(1971), s. 227-240.

potwierdził w r. 1399 radzie miasta Chełmna prawo prezentacji kapłana na wikarię św. Jadwigi w kościele parafialnym¹¹⁴.

Mieszczanie przejmowali też stopniowo uprawnienia majątkowe. Rady miejskie powoływały ze swojego grona specjalnego urzędnika zwanego wiotrykiem (od łacińskiego słowa *vitricus*) lub ojcem kościoła (z niemieckiego *Kirchenvater*) do zarządzania dobrami parafialnymi¹¹⁵. Pozycja miast jednak i w tym względzie nie zawsze była pewna. Warto tu przytoczyć przykład miasta Brodnicy. W 1343 r. pleban brodnicki Mikołaj Wolwelin z Sandomierza przekazał kościołowi parafialnemu bogatą darowiznę: słynący łaskami srebrny krucyfiks z relikwiami Krzyża Świętego, naczynia liturgiczne oraz obrazy do dekoracji świątyni¹¹⁶. Zgodnie z wolą fundatora, potwierdzoną przez wielkiego mistrza Ludolfa Königa, ofiary składane pod krzyżem miały być administrowane przez radę miejską. W XV w. plebani (np. Andrzej Sandberg) próbowali je odebrać. Mieszczanie nie znaleźli oczywiście poparcia dla swoich praw u władz Zakonu, dlatego apelowali najpierw w tej sprawie na soborze w Bazylei (1443), a następnie w r. 1448 sprawa została wniesiona do kurii rzymskiej. W 1451 r. papież Mikołaj V wydał dokument po myśli mieszczan brodnickich. Na tej samej płaszczyźnie należy rozpatrywać także kolejny spór między plebanem brodnickim Andrzejem Sandbergiem a Radą Miasta, który wybuchł w r. 1448. Pleban ten zakwestionował prawo rajców do bezpłatnego pochówku w kościele parafialnym¹¹⁷.

Miasta przez dwa wieki nie dysponowały realnymi możliwościami zmiany tej niekorzystnej dla nich sytuacji. Dopiero zachwianie mocnej pozycji zakonu krzyżackiego w pierwszej połowie XV w. umożliwiło starania miast o przyznanie im prawa patronatu.

W czasie wielkiej wojny 1409-1411 jednym z warunków poparcia króla polskiego przez miasta było przyznanie im prawa patronatu. Dnia 10 VIII 1410 r. pod murami Malborka odbył się zjazd stanów, w którym przedstawiciele miast: Torunia, Elbląga, Braniewa i Gdańska, prosili Władysława Jagiełłę: „Item das izliche stadt dys landes moge iren pfarrer seczen in irer

¹¹⁴ UBC, Bd. 1, nr 423.

¹¹⁵ Czajka, *Miasta pruskie*, s. 48.

¹¹⁶ PrU, Bd. 3/2, nr 619; zob. też PrU, Bd. 5, nr 827.

¹¹⁷ OBA, nr 9484, 9479, 10438, 10980, 10674; UBC, Bd. 1, nr 588; R. Czajka, *Dzieje miasta w średniowieczu (XIII wiek – 1466 rok)*, [w:] *Brodnica. Siedem wieków miasta*, pod red. J. Dygdały, Brodnica 1998, s. 94-95.

stat und in der statvriheit. Dys hat ouch herre koning irlobit”¹¹⁸. Dalszy przebieg wojny udaremnił jednak ich starania.

Dopiero wojna trzynastoletnia umożliwiła miastom częściowe spełnienie ich postulatów. W czasie zjazdu stanów pruskich w Toruniu w dniach 28-30 V 1454 r. wielkie miasta wysunęły wobec króla następujące żądanie: „Item das igliche grose stat bynnen iren freiheiten und grenitzen alle leen und ampte, geistlich und wertlich vorlyen und geben mogen, ane was do leith zcu freymans lehenrechte”¹¹⁹. Przedstawiciele miasta Chełmna prosili władzę: „Item so begeren wir, das wir mogen die pharre zcu verleyen”¹²⁰. Podobnie reprezentanci Starego i Nowego Miasta Torunia zwracali się do monarchy: „Item so begeren wir, das beyde stete Thoran in eyne stat und in eynen rat komen, und das wir die pharren und spitteln zcu verleyhen haben, dergleich ouch schulmeister”¹²¹.

Starania miast o uzyskanie prawa patronatu nad kościołami parafialnymi nie dotyczyły już w tym czasie tylko parafii miejskich. Miasta Chełmno i Toruń dążyły także do powiększenia swojego patrimonium i nadania im prawa patronatu w parafiach, które miałyby w przyszłości znajdować się w granicach ich dominium. Tak np. Tileman von Wege i Konrad Theudenkus informowali radę miasta Torunia 25 IV 1457 r. o wynikach rozmów z królem w Bydgoszczy w sprawie uzyskania prawa patronatu nad kościołem parafialnym w Czarnowie¹²². Starania te zakończyły się powodzeniem, ponieważ już kilka dni później, 1 V, oficjał chełmiński Werner Medderich zgodził się na wysuniętą przez radę miasta Torunia kandydaturę kapłana Jana Ockenena na urząd plebana w Czarnowie¹²³.

Dnia 26 VIII 1457 r. król Kazimierz Jagiellończyk nadał Toruniowi wraz z miejscowościami parafialnymi prawo patronatu nad kościołami w Czarnowie, Grębocinie, Lubiczu, Papowie (Toruńskim) i Rogowie¹²⁴. Król zastrzegł sobie jednak prawo patronatu nad kościołem św. Jana w Toruniu. Rada miejska musiała czekać jeszcze prawie pięćdziesiąt lat na uzyskanie

¹¹⁸ AST, Bd. 1, s. 157.

¹¹⁹ Tamże, Bd. 4, nr 275, s. 414.

¹²⁰ Tamże, nr 276, s. 416.

¹²¹ Tamże, s. 417.

¹²² Tamże, nr 365.

¹²³ Archiwum Państwowe w Toruniu, Kat. I, Akta miasta Torunia. Dokumenty i listy (dalej: APT, Kat. I), nr 1739.

¹²⁴ AST, Bd. 4, nr 385.

tego prawa. Otrzymała je dopiero od króla Aleksandra Jagiellończyka 7 VIII 1505 r.¹²⁵

Niestety król Polski nie był tak hojny wobec miasta Chełmna. Dwukrotnie, w 1454 i 1457 r., rada miasta występowała o nadanie miejscowości Kokocko oraz Wabcz, lecz bezskutecznie¹²⁶.

Pod koniec wojny trzynastoletniej, kiedy sytuacja Zakonu była bardzo niekorzystna, Krzyżacy szli na daleko idące ustępstwa na rzecz miast. Henryk Reuss von Plauen, komtur elbląski, proponował radzie miasta i pospólstwu miasta Torunia listem z 18 VIII 1465 r. powrót na stronę Zakonu. W zamian za to obiecywał rozszerzenie posiadanych wolności oraz nadanie miastu całej ziemi chełmińskiej ze wszystkimi położonymi na niej zamkami, miastami i wsiami¹²⁷. Ta bardzo intratna propozycja nie została jednak przyjęta, ponieważ fakty przemawiały na niekorzyść Zakonu. Toruń uzyskał zresztą już do tego czasu wiele przywilejów od króla polskiego.

6. PATRONAT CYSTEREK (BENEDYKTYNEK)

Na terenie średniowiecznej diecezji chełmińskiej patronat zakonny był obecny marginalnie. Wiąże się to przede wszystkim z faktem braku tutaj zakonów mniszych (benedyktynów, cystersów), które byłyby uposażane w wielkie połacie ziemskie. Nie założono żadnego z tych konwentów na ziemi chełmińskiej przed utworzeniem diecezji. Po r. 1243 było to raczej niemożliwe ze względu na stosunkowo mały obszar diecezji. Zakon krzyżacki i pierwszy biskup chełmiński Heidenryk świadomie preferowali na terenie diecezji konwenty zakonów żebraczych, które nie wymagały uposażenia ziemskiego¹²⁸. Konwenty żeńskie cysterek i benedyktynek Chełmna¹²⁹

¹²⁵ APT, Kat. I, nr 2702; UBC, Bd. 2, nr 770. Miasto miało prezentować plebanów na przemian z królem.

¹²⁶ AST, Bd. 4, s. 415-16, 589. W 1505 r. nadał król Aleksander Jagiellończyk miejscowości biskupom chełmińskim, UBC, Bd. 2, nr 768.

¹²⁷ AST, Bd. 5, nr 59; APT, Kat. I, nr 2017/1. Odpowiedź na to pismo zob. Kat. I, nr 2017/2.

¹²⁸ Ogólną charakterystykę zakonów na terenie państwa zakonnego zob. M. B i s - k u p, *Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den anderen Orden in Preussen*, [w:] *Ritterorden und Kirche im Mittelalter, Ordines militares*, „Colloquia Torunensia Historica” IX(1997), pod red. Z. H. Nowaka, s. 61-79.

¹²⁹ Konwent cysterek w Chełmnie był najstarszym konwentem na terenie całego państwa zakonnego. Pojawił się w mieście przed 1266 r. Jego uposażenie stanowiła miejscowość

i Torunia¹³⁰ były małymi wspólnotami uposażonymi w stosunkowo niewielką ilość ziemi.

Na terenie średniowiecznej diecezji chełmińskiej spotykamy tylko patronat cysterek. Konwent cysterek (połączony pod koniec XIV w. z benedyktynkami) toruńskich sprawował od 1345 r. patronat nad parafią w Nowym Mieście Torunia oraz w wiejskiej parafii w Świerczynkach¹³¹. Kilkanaście lat wcześniej, w 1330 r., te same zakonnice otrzymały od Zakonu parafię w Szynwałdzie, leżącą jednak w średniowieczu w granicach diecezji pomezkańskiej¹³².

Cysterki chełmińskie miały prawdopodobnie prawo patronatu nad kościołem parafialnym w Wielkim Czystem. One były właścicielkami Czystego od 1266 r.¹³³ Co prawda, brak jest wzmianki o patronacie nad kościołem w średniowiecznych źródłach, wskazują na niego jednak późniejsze wizytacje¹³⁴.

Na podstawie źródeł możemy uchwycić także pewne związki między dominikanami chełmińskimi a parafią w Starogrodzie. Biskup Arnold (1402-1416) napisał do brata Wawrzyńca, członka konwentu chełmińskiego,

---

Wielkie Czyste, którą darował zakonnicom przed 1285 r. jej właściciel Bertold wraz z żoną Krystyną, oraz cztery działki budowlane wraz z bramą, które przekazała rada miasta Chełmna. UBC, Bd. 1, nr 78; J. D o m a s ł a w s k i, *Kościół i dawny klasztor cysterek w Chełmnie*, Toruń 1983, s. 7.

¹³⁰ Benedyktynki sprowadził do Torunia Zakon w 1311 r. i lokował przy szpitalu Świętego Ducha. W 1328 r. wielki mistrz nadał zakonowi cztery wsie: Kamionki, Nowy Dwór, Rohgebyn (Mlewiec?) oraz Zelgno. Około tego roku otrzymały też benedyktynki młyn w Bielsku, który zamieniły w 1333 r. na młyn w Pruskiej Łące. Dodatkowo źródło dochodu stanowiła parafia w Szynwałdzie, którą otrzymał konwent w 1330 r. W 1415 r. połączono szpital Świętego Ducha z benedyktynkami, co oznaczało także złączenie ich dóbr. J a s i Ń - s k i, dz. cyt., s. 29, 52-53; G. F a l k o w s k i, *Dzieje toruńskiego szpitala św. Ducha w średniowieczu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 27(1979), nr 1, s. 7-10.

¹³¹ UBC, Bd. 1, nr 281; PrU, Bd. 3, nr 756; Vis 1667-72, s. 547. Połączenie konwentów cysterek i benedyktynek w Toruniu nie zostało do tej pory dostatecznie wyjaśnione. Zob. T. G l e m m a, *Dzieje stosunków kościelnych w Toruniu*, [w:] *Dzieje Torunia*, pod red. K. Tymienieckiego, Toruń 1933, s. 262 n.; M. B o r k o w s k a, *Słownik mniszek benedyktyńskich w Polsce*, Tyniec 1989, s. 6 n, 14 n, 30 n; S. K w i a t - k o w s k i, *Mniszki toruńskie i chełmińskie w 1253 r. w świetle korespondencji Zakonu Niemieckiego. Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, Toruń 1996, s. 174.

¹³² UBC, Bd. 1, nr 229.

¹³³ To nadanie potwierdził w r. 1285 bp chełmiński Werner, UBC, Bd. 1, nr 108.

¹³⁴ Zob. np. Vis 1647, s. 39; Vis 1667-72, s. 169-170.

w sprawie wakatu plebana w parafii¹³⁵. Nie dysponujemy oryginałem dokumentu, a tylko jego odpisem, dlatego trudno jest naświetlić dokładniej ten problem. Wydaje się jednak, że dotyczy on inwestytury nowego kapłana w parafii starogrodzkiej. Dlaczego jednak biskup podnosi ten problem, pisząc do dominikanów? Czyżby mieli oni dokonać wprowadzenia na urząd nowego duszpasterza? Istnienie zależności między parafią starogrodzką a dominikanami potwierdzają późniejsze wizytacje, nigdzie nie ma mowy jednak bezpośrednio o sprawowanym patronacie nad parafią, tylko o związku duszpasterskim¹³⁶. Trudno nam ukazać te relacje dla okresu średniowiecza. Geneza związku być może sięga pierwszej lokacji Chełmna w dzisiejszym Starogrodzie. Tam przecież założyli swój konwent dominikanie wkrótce po 1233 r.¹³⁷ Mimo – a może i na skutek – późniejszych translokacji zacieśniły się kontakty między dominikanami a parafią. Nie możemy wykluczyć, że dominikanie przejęli nawet w pewnym stopniu czynności duszpasterskie w parafii, natomiast patronat spoczywał do 1466 r. w rękach krzyżackich.

7. PATRONAT BISKUPÓW PŁOCKICH

W wyniku sporu między biskupami chełmińskimi i płockimi, który został zakończony w grudniu 1289 r. w Toruniu, ci ostatni otrzymali wieś Orzechowo wraz z dziesięciną i prawem patronatu nad kościołem parafialnym znajdującym się w tej miejscowości¹³⁸. Faktyczne przejście miejscowości i prawa patronatu nad kościołem nastąpiło w 1293 r.¹³⁹ Patronat sprawowali biskupi prawdopodobnie do r. 1439, kiedy to biskup Stanisław Pawłowski zamienił Orzechowo i sąsiednią wieś Sabłonowo z Janem von Legendorff na wieś Mikołajki¹⁴⁰.

¹³⁵ *Formelbuch*, nr 53, s. 312.

¹³⁶ *Vis* 1647, s. 37; *Vis* 1667-72, s. 161-162.

¹³⁷ J. K ł o c z o w s k i, *Dominikanie polscy nad Bałtykiem w XIII w.*, „*Nasza Przyszłość*”, 6(1957), s. 106-107; UBC, Bd. 2, nr 1227.

¹³⁸ „*Declarans eciam bona fide, quod in predicta villa Orsechov nobis et ecclesie nostre cum iure patronatus triginta marcarum reditus assignavit*”, UBC, Bd. 1, nr 121; T. Ż e b r o w s k i, *Kościół (XIV – początek XVI w.)*, [w:] *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, pod red. A. Gieysztor, H. Samsonowicza, Warszawa 1994, s. 331.

¹³⁹ UBC, Bd. 1, nr 125, 132; Ż e b r o w s k i, dz. cyt., s. 332.

¹⁴⁰ M a e r c k e r, s. 414; *Anhang*, nr 54, s. 652-653. Zob. część poświęconą patronatowi rycerskiemu.

Od 1312 r. biskupstwo płockie posiadało jeszcze jedną miejscowość parafialną na terenie diecezji chełmińskiej. Dnia 12 IX 1312 r. biskup płocki Jan dokonał z wielkim mistrzem Karolem z Trewiru zamiany posiadłości znajdujących się na Pomorzu, mianowicie trzech wsi: Gorzędzieja (Gordeń), Slanzy i Preczy, na wieś Niedźwiedź położoną w ziemi chełmińskiej. Biskup płocki otrzymał także prawo prezentacji kapłana w kościele w Niedźwiedziu¹⁴¹.

8. PATRONAT BISKUPÓW WŁOCŁAWSKICH

Biskupi włocławscy sprawowali patronat nad dwiema parafiami na terenie średniowiecznej diecezji chełmińskiej: w Kaszczorku i Grzywnie Biskupiej. Geneza związku tych parafii z diecezją włocławską należy szukać w okresie przed powołaniem do życia diecezji chełmińskiej. Na podstawie stosunków własnościowych w ziemi chełmińskiej w XIII w. można wywnioskować, że część tej ziemi mogła nawet wchodzić pierwotnie w skład diecezji włocławskiej. Jakie to mogły być tereny? Przede wszystkim obszary położone nad dolną Drwęcą, tzn. dobra między Ostrowitem a Golubiem, oraz miejscowość Złotoria, której tereny leżały po obu stronach rzeki Drwęcy¹⁴².

Nieco więcej uwagi poświęcimy kolejnej parafii erygowanej w dobrach biskupa włocławskiego, mianowicie parafii w Kaszczorku. Powstanie Kaszczorka i jego średniowieczne dzieje związane są z miejscowością Złotoria¹⁴³. Kaszczorek wykształcił się ze Złotorii, która pierwotnie położona była po obu stronach rzeki Drwęcy, niedaleko ujścia do Wisły. Jeszcze w XIII w. na terenie późniejszego Kaszczorka rosły lasy, rozciągające się między rzekami Drwęcą i Wisłą, a obszar ten nazywano

¹⁴¹ „*Jus insuper patronatus ecclesie parrochialis ville eiusdem per eosdem magistrum et fratres nobis et ecclesie nostre extititresignatum, ita quod ad ipsam ius presentandi personam ydoneam, cum vacaverit, apud nos et nostram ecclesiam perpetuo permanebit*”, UBC, Bd. 1, nr 170; Ż e b r o w s k i, dz. cyt., s. 333-334.

¹⁴² PrU, Bd. 1/2, nr 60; J. P o w i e r s k i, *Dobra ostrowicko-golubskie biskupstwa włocławskiego na tle stosunków polsko-krzyżackich w latach 1235-1308*, Gdańsk 1977, s. 44-58, 61, 110, 131, 187.

¹⁴³ W. R o z y Ń k o w s k i, *Parafia Podwyższenia Krzyża Świętego w Kaszczorku*, Toruń 1997; t e n ż e, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej w czasach panowania zakonu krzyżackiego*, Toruń 2000, s. 90-93.

„Mokrym Lasem”¹⁴⁴. Złotoria była własnością biskupów wrocławskich i pierwotnie mogła nawet należeć do diecezji wrocławskiej¹⁴⁵. W późniejszym okresie weszła w skład diecezji płockiej. Po utworzeniu w 1243 r. diecezji chełmińskiej miejscowość znalazła się w granicach dwóch diecezji: teren na prawym brzegu rzeki Drwęcy wszedł w skład diecezji chełmińskiej, pozostały obszar natomiast znajdował się w granicach dawnej diecezji.

Na temat założenia Kaszczorka przez pewien czas istniały dwie różne wersje. Według tradycji klasztornej dominikanów toruńskich to właśnie oni mieli dać początek miejscowości poprzez fakt osiedlenia ich tu w r. 1263 przez wielkiego mistrza Anno von Sangershausena¹⁴⁶. Badania historyków podważają jednak przekonywująco ten pogląd¹⁴⁷. Dominikanie zostali osiedleni tuż poza murami Starego Miasta Torunia (na pewno nie na terenie późniejszego Kaszczorka, który leży ok. 5 km od miasta), a w 1264 r. znaleźli się w granicach powstającego Nowego Miasta Torunia.

W ten sposób powołanie do życia miejscowości należy wiązać z osadzeniem w Złotorii przez biskupa wrocławskiego Wisława wspólnoty religijnej begardów. Przybyli oni tu prawdopodobnie po r. 1293 i wybudowali kościół oraz klasztor¹⁴⁸. Od wzniesionego klasztoru zaczerpnięta została zapewne nazwa chełmińskiej części Złotorii – Kaszczorek¹⁴⁹. Nazwę „Clostirchin” spotykamy w źródle z r. 1389¹⁵⁰. Warto dodać, że zgromadzenie begar-

¹⁴⁴ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 3, Warszawa 1882, s. 898; Słownik historyczno-geograficzny, s. 52.

¹⁴⁵ J. P o w i e r s k i, B. Ś l i w i ń s k i, K. B u r s k i, *Studia z dziejów Pomorza w XII wieku*, Słupsk 1993, s. 47.

¹⁴⁶ J. E. W e r n i c k e, *Geschichte Thorn aus Urkunden, Dokumenten und Handschriften*, Thorn 1842, Bd. 1, s. 33, 52 n; Heise, s. 132-133; PrU, Bd. 1/2, nr 197.

¹⁴⁷ W. R o t h, *Die Dominikaner und Franciskaner im Deutsch-Ordensland Preussen bis zum Jahre 1466*, Königsberg 1918, s. 75-76; K. M a j, *Początki klasztorów franciszkanów i dominikanów w Toruniu*, „Rocznik Toruński”, 13(1978), s. 221-222; T. J a s i ń s k i, *Początki klasztoru dominikańskiego w Toruniu*, ZH, 54(1989), z. 4, s. 23.

¹⁴⁸ J. M a c i e j e w s k i, *Likwidacja Bractwa Begardów w Kaszczorku w świetle ugody z biskupem wrocławskim z 1320 roku*, „Nasza Przeszłość”, 84(1995), s. 5; por. też: K. D o b r o w o l s k i, *Pierwsze sekty religijne w Polsce*, Kraków 1925, 36; S. K u j o t, *O Beghardach w Kaszczorku pod Toruniem*, Warta 1875, I, s. 289-290.

¹⁴⁹ K u j o t, *Kto założył*, s. 99; S. L i b r o w s k i, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1, t. 1, z. 2, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 10(1965), s. 142; *Diecezja Toruńska*, t. 15/16/17, Dekanaty I, II, III, Toruń 1995, s. 241-43; P o w i e r s k i, *Dobra*, s. 188.

¹⁵⁰ *Liber scabinorum veteris civitatis thoruniensis 1363-1428*, wyd. K. Kaczmarczyk, Toruń 1936, nr 278.

dów w Kaszczorku było prawdopodobnie jedynym stałym konwentem tego typu na ziemiach polskich¹⁵¹.

Mimo związków własnościowych z diecezją wrocławską powstała parafia należała administracyjnie do diecezji chełmińskiej. Świadczy o tym między innymi ujęcie jej w 1445 r. w planach mającego się odbyć synodu w diecezji chełmińskiej¹⁵². Biskupi wrocławscy mieli jedynie prawo patronatu¹⁵³. Nie wiemy także, czy sami dominikanie sprawowali czynności duszpasterskie w Kaszczorku, czy też czynił to delegowany przez nich kapłan. Ta ostatnia możliwość wydaje się o tyle prawdopodobna, że dominikanie jako zakon żebraczy nie mieli w zwyczaju prowadzenia samodzielnie parafii¹⁵⁴.

Patronat nad kościołem w Grzywnie Biskupiej wiąże się z odstąpieniem Zakonowi przez biskupa Wisława w r. 1293 posiadłości między Golubiem a Ostrowitem w zamian za tę wieś¹⁵⁵. W dokumencie nie ma mowy o kościele i ewentualnym patronacie, ponieważ wynikało to zapewne z faktu, że parafia została erygowana później. O takim patronacie mówią późniejsze wizytacje¹⁵⁶.

Analiza prawa patronatu nad średniowiecznymi parafiami diecezji chełmińskiej pozwala dostrzec ogromną rolę Zakonu w jego sprawowaniu. Krzyżacy, pełniąc funkcję władcy terytorialnego, na bazie własnych przywilejów zmonopolizowali prawo patronalne nad parafiami. Ilustracją tego jest liczba ok. 2/3 parafii, która była pod bezpośrednim wpływem Zakonu. Jeżeli dodamy do tego jeszcze parafie pod patronatem biskupów

¹⁵¹ J. W y r o z u m s k i, *Beginki i Begardzi w Polsce*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, t. 261(1971), Prace Historyczne, z. 35, s. 13.

¹⁵² UBC, Bd. 1, nr 578.

¹⁵³ Przykłady tego patronatu znamy z okresu późniejszego: „Vat ad praesens parochialis ecclesia in villa nostra Kaczorek dioecesis Ill-mae ac R-mae P-tis V., iurispatronatus et collationis nostrae et R-morum ep-porum Vladislaviensium pro tempore existentium, post mortem et obitum Hon-lis olim Joannis a Lipno, dictae parochiae ultimi et immediati possessoris; ad quam – religiosum fratrem Joannem de Droiczyn ord. s. Dominici, monasterii Thorunensis priorem, totius conventus et monasterii nomine, habilem et idoneum Ill-mae ac R-mae P-ti V. – praesentamus et nominamus – Datum Raciązii, die 27 aprilis a. D. 1587”; *Korespondencja Hieronima Rozrażewskiego*, wyd. P. Czaplowski, t. 2: 2 VII 1582-1600, Fontes TNT, t. 31(1939-1947), s. 287, nr 935.

¹⁵⁴ Podobne rozważania, tylko nad udziałem cystersów w prowadzeniu parafii, zob. J. K ł o c z o w s k i, *Z zagadnień funkcji społecznych cystersów w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Opuscula Casimiro Tymieniecki Septuagenario dedicata*, Poznań 1959, s. 121-125.

¹⁵⁵ PrU, Bd. 1/2, nr 606, 608.

¹⁵⁶ Vis 1667-72, s. 98.

oraz kapituły, na których wybór i funkcjonowanie Zakon miał ogromny wpływ, okazuje się, że patronat krzyżacki był niemal całkowity. Jednocześnie należy dodać, że sprawowanie prawa patronatu było częścią świadomej polityki Zakonu, który na jego gruncie budował między innymi swoją pozycję oraz prowadził politykę wewnętrzną i zewnętrzną państwa.

Zestawienie prawa patronatu
nad parafiami średniowiecznej diecezji chełmińskiej*

Patron	Parafie
Zakon krzyżacki	Bierzgłowo, Błędowo, Brodnica, Brudzawy, Bursztynowo, Chełmno, Chełmonie, Czarnowo, Dąbrówka Królewska, Dzwierzno, Golub, Górale, Grębocin, Grodziczno, Gronowo, Grudziądz, Gruta, Grzybno, Jarantowice, Kawki, Kielbasin, Kiełpiny, Kijewo Królewskie, Kokocko, Kowalewo, Kruszyny Wielkie, Kurkocin, Lembarg, Lidzbark, Linowo Królewskie, Lipinki, Lipnica?, Lisewo, Lubicz, Łążyn, Łobdowo, Łopatki, Niedźwiedź (do 1312, od 1384), Nieżywiec, Nowa Wieś, Nowa Wieś Królewska, Okonin, Orle, Ostrowite (k. Golubia), Ostrowite (k. Łasina)?, Papowo Biskupie, Papowo Toruńskie, Pluskowęsy, Płużnica?, Pokrzydowo, Pułkowo Wielkie, Radowiska Wielkie, Radzyń Chełmiński, Rogowo, Rychnowo (do ok. 1440), Rywałd, Sarnowo, Słoszewy, Słup, Srebrniki (od 1309), Starogród, Stary Toruń, Szynych, Świcie (nad Osą), Świerczynki (do 1345), Toruń Nowe Miasto (do 1345), Toruń Stare Miasto, Trzebcz Królewski, Unisław, Wabcz, Wałycz, Wąpiersk, Wielka Łąka, Wiewiórki, Wrocki, Wronie (od 1404), Zieleń, Żmijewo.
biskupi chełmińscy	Bobrowo? Byszałd, Grabowo, Kazanice, Lubawa, Mszano, Orzechowo (do 1289), Prątnica, Rożental, Rumian, Wąbrzeźno, Złotowo, Zwiniarz.
kapituła chełmińska	Biskupice, Boleszyn, Brzozie Lubawskie, Chełmża, Gwiżdżyny, Kurzętnik, Mroczo, Radoszki, Tylice, Wleusk (do 1408)
rycerski	Boluminek? Czarze, Dębowa Łąka? Gostkowo? Jabłonowo? Nawra? Orzechowo (od 1439)? Osieczek? Ostromecko? Płowęż. Przeczno? Rychnowo (od ok. 1440), Ryńsk, Samplawa, Trzciano, Wleusk (od 1408), Wronie (do 1404)? Zajęzkowo?
cysterki (benedyktynki) toruńskie	Świerczynki (od 1345), Nowe Miasto Toruń (od 1345).
cysterki chełmińskie	Wielkie Czyste
biskupi płoccy	Niedźwiedź (1312-1384), Orzechowo (1289-1439).
biskupi wrocławscy	Grzywna Biskupia, Kaszczorek
Stare Miasto Toruń	Srebrniki (1262-1309)

* W zestawieniu została zaznaczona uchwycona na podstawie źródeł zmiana patronatu – okres zmiany podano w nawiasie.

SKRÓTY

- AF – *Altpreussische Forschungen*
 ADP – Archiwum Diecezjalne w Pelplinie
 APT – Archiwum Państwowe w Toruniu
 AST – *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, hrsg. v. M. Toeppen, Bd. 1-5, Leipzig 1874-1886.
Berichte – *Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Ordens an der Kurie*, Bd. 1-4, hrsg. v. K. Forstreuter, H. Koeppen, Göttingen 1960-1976.
 BGW – *Beiträge zur Geschichte Westpreussens*
 CDW – *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, Bd. 1-4, Mainz-Braunsberg 1860-1935.
Dienstbuch – *Das Dienstbuch des Kulmerlandes 1423/1424*, wyd. S. Ekdehl, JAU, Bd. 16: 1966, s. 85-112.
Formelbuch – *Ein Preussisches Formelbuch des 15 Jahrhunderts*, wyd. A. Kolberg, ZGAE, Bd. 9: 1890, s. 305-320.
 Geh.St. A.P.K. – *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz*, Berlin-Dahlem.
 Heise – *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, Bd. 2: *Kulmerland und Lübau*, oprac. J. Heise, Danzig 1891.
 LUB – *Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch*, 1. Abt., Bd. 1-12, hrsg. F. G. Bunge, H. Hildebrand, P. Schwartz, L. Arbusow, Reval, Riga, Moskau 1853-1910.
 M a e r c k e r – M a e r c k e r H., *Geschichte der ländlichen Ortschaften und der drei kleineren Städte des Kreises Thorn*, Danzig 1899-1900.
 MCV – *Mitteilungen des Copernicus Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn*.
 OBA – *Ordensbriefarchiv*, Geh. St. A. P. K., Hauptabteilung XX.
 OF – *Ordensfolianten*, Geh. St. A. P. K., Hauptabteilung XX.
 PrU – *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 1-6, Königsberg 1882 – Marburg/L. 1986.
 Reg – *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum*, hrsg. v. E. Joachim, W. Hubatsch, Pars 1-2, Göttingen 1948-1973.
 RTNT – „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”.
Tresslerbuch – *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399-1409*, hrsg. v. E. Joahim, Königsberg 1896.
 UBC – *Urkundenbuch des Bisthums Culm*, Bd. 1-2, bearb. v. C.P. Woelky, Danzig 1885-1887.
 Vis 1667-72 – *Visitationes Episcopatus Culmensis Andre Olszowski culmensi et pomesaniae episcopo A. 1667-1672 factae*, curavit B. Czaplą, Fontes TNT, t. 6-10: 1902-1904.

- Vis 1647 – *Visitationes Ecclesiarum Dioecesis Culmensis et Pomesaniae Andrea Leszczyński episcopo A. 1647 facta*, curavit A. Pobłocki, Fontes TNT, t. 4: 1900.
- Weise – *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preussen im 15. Jh.*, hrsg. v. E. Weise, Bd. 1-3, Königsberg 1939- Marburg/L. 1966.
- ZGAE – „Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde Ermlands“
- ZH – „Zapiski Historyczne“
- ZHVRM – „Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder“
- ZWG – „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins“

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Toruniu

Kat. I, Akta miasta Torunia. Dokumenty i listy, nr: 839, 1739, 2017/1, 2017/2, Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, Hauptabteilung XX. Ordensbriefarchiv (OBA), głównie z I poł. XV w. Ordensfolianten (OF), w pracy przytoczone są folianty nr 11, 13, 16, 17, 93, 281, Pergament-Urkunden (Reg 2), głównie z I poł. XV w.

Źródła drukowane

- Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens, hrsg. v. M. Toeppen, Bd. 1-5, Leipzig 1874-1886.
- Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Ordens an der Kurie, Bd. 1-4, hrsg. v. K. Forstreuter, H. Koeppen, Göttingen 1960-1976.
- Codex diplomaticus Warmienses oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands, hrsg. v. C. P. Woelky u. J. M. Saage, Bd. 1-4, Mainz-Braunsberg 1860-1935.
- Das Dienstbuch des Kulmerlandes 1423/1424, wyd. S. Ekdehl, „Jahrbuch der Albertus-Universität“, Bd. 16: 1966, s. 85-112.
- Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch, I. Abt., Bd. 1-12, hrsg. F.G. Bunge, H. Hildebrand, P. Schwartz, L. Arbusow, Reval, Riga, Moskau 1853-1910; Abt. 2, Bd. 1-3, 1900-1913.
- M a e r c k e r H., *Anhang*, w: t e n z e, Geschichte der ländlichen Ortschaften und der drei kleineren Städte des Kreises Thorn, Danzig 1899-1900, s. 615-921.

- Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399-1409, hrsg. v. E. Joachim, Königsberg 1896.
- Ein Preussisches Formelbuch des 15 Jahrhunderts, wyd. A. Kolberg, ZGAE, Bd. 9:1890, s. 305-320.
- Preussisches Urkundenbuch, Bd. 1-6, Königsberg 1882 - Marburg/L. 1986.
- Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum, hrsg. v. E. Joachim, W. Hubatsch, Pars 1-2, Göttingen 1948-1973.
- Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preussen im 15. Jh., hrsg. v. E. Weise, Bd. 1-3, Königsberg 1939 - Marburg/L. 1966.
- Tabulae Ordinis Theutonicici ex Tabularii Regii Beroliniensis codice potissimum, ed. E. Strehlke, Berolini 1869.
- Thorner Denkwürdigkeiten von 1345-1547, hrsg. v. A. Voigt, „Mitteilungen des Copernicus Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn“, 13(1904).
- Urkundenbuch des Bisthums Culm, Bd. 1-2, bearb. v. C.P. Woelky, Danzig 1885-1887.
- Visitationes Ecclesiarum Dioecesis Culmensis et Pomesaniae Andrea Leszczyński episcopo A. 1647 facta, curavit A. Pobłocki, Fontes TNT, t. 4: 1900.
- Visitationes Episcopatus Culmensis Andre Olszowski culmensi et pomesaniae episcopo A. 1667-1672 factae, curavit B. Czaplą, Fontes TNT, t. 6-10: 1902-1904.
- Zielińska-Melkowska K., Pierwotny i odnowiony przywilej chełmiński (1233 i 1251 r.), Toruń 1984.
- Zielińska-Melkowska K., Przywilej chełmiński 1233 i 1251. Teksty pomników prawa chełmińskiego w przekładach polskich, pod red. Z. Zdrójkowskiego, nr 1, Toruń 1986.

Opracowania

- A b r a h a m W., Początki prawa patronatu w Polsce, „Przegląd sądowy i administracyjny”, Lwów 1889.
- Altpreussische Biographie, Bd. 1-2, hrsg. v. Ch. Krollman, Marburg 1965.
- A r s z y ń s k i M., Architektura sakralna diecezji chełmińskiej, [w:] *Ars sacra. Dawna sztuka diecezji toruńskiej*, Katalog wystawowy, Toruń 1993, s. 23-32.
- A r s z y ń s k i M., Stosunki między zakonem krzyżackim a społeczeństwem w świetle rozważań nad organizacją budowy kościołów parafialnych w Prusach, [w:] *Zakon krzyżacki a społeczeństwo państwa w Prusach*, pod red. Z. H. Nowaka, Toruń 1995, s. 165-184.
- Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen, Bd. 2: Kulmerland und Lübau, opr. J. Heise, Danzig 1891.
- B r a u n s D., Geschichte des culmerlandes bis zum Thorner Frieden, Thorn 1881
- B r ü n n e c k W., Beiträge zur Geschichte des Kirchenrechts in den Deutschen Kolonisationslanden, Bd. 1, Zur Geschichte des Kirchenpatronats in Ost- und Westpreussen, Berlin 1902.

- B r ü n n e c k W., Zur Geschichte des Kirchenpatronats in Ost- und Westpreussen, [w:] Beiträge zur Geschichte des Kirchenrechts in den deutschen Kolonisationsländer, Berlin 1902.
- C z a j a R., Deutcher Orden und Stadtklerus in Preußen im Mittelalter, [w:] Ordines Militares. Colloquia Torunensia. Historica IX, Rotterorden und Kirche im Mittelalter, hrsg. Z. H. Nowak, Toruń 1997, s. 81-96.
- C z a j a R., Dzieje miasta w średniowieczu (XIII wiek-1466 rok), [w:] Brodnica. Siedem wieków miasta, pod red. J. Dygdały, Brodnica 1998, s. 81-106.
- C z a j a R., Miasta pruskie a Zakon Krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu, Toruń 1999.
- C z a j a R., Życie religijne mieszczaństwa toruńskiego w XV w., „Rocznik Toruński”, t. 18(1988), s. 217-240.
- D y g d a ł a J., W i e r z c h o s ł a w s k i Sz., Nawra Kruszyńskich i Szczanieckich. Studium z dziejów szlachty i ziemiaństwa ziemi chełmińskiej, Toruń 1990.
- D y g o M., Studia nad początkami władztwa zakonu niemieckiego w Prusach (1226-1259), Warszawa 1992.
- F e i n e H. E., Kirchliche Rechtsgeschichte, Bd. 1, Die katholische Kirche, Weimar 1955.
- G ó r s k i K., Polacy i Niemcy w ziemi chełmińskiej w średniowieczu, „Strażnica Zachodnia”, 13(1937), s. 260-284.
- H o e g e l J., Das Culmer Domkapitel zu Culmsee im Mittelalter. Ein Beitrag zur Verfassung- und Verwaltungsgeschichte der Domkapitel des Deutschordensstaates in Preussen, „Mitteilungen der Litterarischen Gessellschaft Masovia”, 18(1913), s. 134-161; 19(1914), s. 116-148.
- J ä h n i g B., Andreas Pfaffendorf OT. Pfarrer der Altstadt Thorn (1425-1433), BGW, 7(1981), s. 161-187.
- J ó z e f c z y k M., Średniowiecze Elbląga, Elbląg 1996.
- K e y s e r E., Die kirchenrechtliche Stellung der Deutschordensgemeinden, AF, Bd. 2: 1925, s. 15-38.
- K u j o t S., Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej, RTNT, t. 10-11(1903-1904).
- K u r z e D., Der Niedere Klerus in der sozialen Welt des späteren Mittelalters. [w:] Klerus, Ketzer, Kriege und Propheten: gesammelte Aufsätze, hrsg. J. Sarnowsky, L. M. Heckmann. S. Jenks, Warandorf 1996, s. 1-36.
- K u r z e D., Pfarrerwahlen im Mittelalter. Ein Beitrag zur Geschichte der Gemeinde und Niderkirchenwesens, Köln 1966.
- K u t z n e r M., Lubecki styl architektury gotyckiego kościoła św. Jakuba w Toruniu, [w:] Sztuka Torunia i ziemi chełmińskiej 1233-1815, Warszawa 1986, s. 55-76.
- K w i a t k o w s k i S., Stosunek Zakonu Krzyżackiego do diecezji chełmińskiej, [w:] Z przeszłości diecezji chełmińskiej 1243-1992, pod red. M. Biskupa, Toruń 1994, s. 7-20.
- L a n d a u P., Jus patronatus, Köln 1975.
- L i e d t k e A., Zarys dziejów diecezji chełmińskiej do 1945 roku, Pelplin 1994.

- L o r e n t z E., Fara w Brodnicy – problem stylu, [w:] Sztuka Torunia i ziemi chełmińskiej 1233-1815, Toruń 1986, s. 91-112.
- M a e r c k e r H., Geschichte der ländlichen Ortschaften und der drei kleineren Städte des Kreises Thorn, Danzig 1899-1900.
- M a ñ k o w s k i A., Prałaci i katedralni kanonicy chełmińscy od założenia kapituły do naszych czasów, RTNT, 33(1926), s. 1-109, 34(1927), s. 285-424.
- M r o c z k o T., Architektura gotycka na ziemi chełmińskiej, Warszawa 1980.
- M r o c z k o T., Sztuka Chełmna do końca XVIII wieku, [w:] Dzieje Chełmna. Zarys monograficzny, pod red. M. Biskupa, Warszawa 1987, s. 147-196.
- P o s c h m a n n B., Bistümer und Deutscher Orden in Preussen 1243-1525, ZGAE, t. 90(1962), s. 227-356.
- P o w i e r s k i J., Dobra ostrowicko-golubskie biskupstwa włocławskiego na tle stosunków polsko-krzyżackich w latach 1235-1308, Gdańsk 1977.
- P o w i e r s k i J., Studia nad strukturą administracyjno-terytorialną ziemi chełmińskiej i michałowskiej w okresie piastowskim, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, seria C, Prace Komisji Historii, nr 9, 1973, s. 3-86.
- R a d z i m i ń s k i A., Biskupstwa państwa krzyżackiego w Prusach XIII-XV wieku, Toruń 1999.
- R a d z i m i ń s k i A., Fundacja i inkorporacja kapituły katedralnej w Chełmży oraz załamanie się misji dominikanów w Prusach w połowie XIII w., ZH, t. 56(1991), z. 2-3, s. 7-24.
- R e h P., Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den preussischen Bischöfen im 13. Jahrhundert, ZWG, Bd. 35: 1896, s. 38-72, 140-145.
- R o z y n k o w s k i W., Parafia Podwyższenia Krzyża Świętego w Kaszczorku, Toruń 1997.
- R o z y n k o w s k i W., Powstanie i rozwój sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej w czasach panowania zakonu krzyżackiego, Toruń 2000.
- S c h m i d t H. F., Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslawischen Boden und ihre Entwizklung während des Mittelalters, Zeitschrift der Savigny – Stiftung für Rechtsgeschichte, Bd. 15-20: 1926-1931; odb. Weimar 1938.
- S c h o l z K., Beiträge zur Personengeschichte des Deutschen Ordens in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts, Münster 1969.
- Słownik historyczno-geograficzny ziemi chełmińskiej w średniowieczu, oprac. K. Porębska przy współpracy M. Grzegorz, pod red. M. Biskupa, Wrocław 1971.
- S o b i e s z c z y k J., Mieszczaństwo średniowiecznej Brodnicy, [w:] Szkice brodnickie, t. 2, pod red. K. Grążawskiego, Brodnica 1993, s. 137-156.
- S t e i n b r e c h t C., Preussen zur Zeit der Landmeister. Beiträge zur Baukunst des Deutschen Ritterordens, w: Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen, t. 2, Berlin 1888.
- W i ś n i e w s k a A., Henryk-Heidenryk pierwszy biskup chełmiński, Pelplin 1992.

Wiśniewski E., *Udział świeckich w zarządzie parafią w średniowiecznej Polsce*, „Roczniki Humanistyczne”, 18(1970), z. 2, s. 45-67.

Wójcik W., „Prawa parafialne” według polskiego ustawodawstwa partykularnego do r. 1564, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 3(1957), z. 2, s. 153-225.

KEY WORDS: patronage, parish, Chełm diocese, the Teutonic Knights, foundation, monastery, Chełm territory.

DAS PATRONAT ÜBER DIE PFARREIEN IN DER MITTELALTERLICHEN DIÖZESE CULM

Zusammenfassung

Dieser Artikel behandelt das Patronatsrecht über die mittelalterlichen Pfarrkirchen in der Diözese Culm (Chełmno). Er besteht aus mehreren Teilen. Zu Beginn wurde die Entstehung des Patronatsrechts und seine Entwicklung in der römischen Kirche bis zum Ende des 12. Jahrhunderts skizziert. Der erste und umfangreichste Teil des Artikels ist dem Patronat des Deutschen Ordens (der sog. Kreuzritter) über die Pfarrkirchen gewidmet. Unter dem unmittelbaren Einfluß dieses Ordens standen auf dem Territorium des Culmer Landes bis 1454 zwei Drittel aller damals entstandenen Pfarreien, denen gegenüber die Deutschordensritter ihre obrigkeitlichen Rechte durchsetzten. Das prestigereichste Element bildete die Präsentation der Priester, durch die der Orden eine gut durchdachte Politik realisierte, indem er die größeren Pfarreien mit eigenen Priestern besetzte, die oft verantwortliche Funktionen ausübten, z.B. im diplomatischen Dienst. Eine besondere Rolle in den Absichten der Ordensoberen spielten die Pröpste der Pfarrgemeinde St. Johannes in Thorn. An weiteren charakteristischen Merkmalen des von den Deutschordensrittern ausgeübten Patronatsrechts müssen u.a. erwähnt werden: das Privileg der Beisetzung verstorbener Ordensmitglieder in den Pfarrkirchen, die Entscheidung von Streitfragen über das Funktionieren der Pfarrkirchen in den Städten durch Beamte des Ordens oder sogar die Anfechtung von Entscheidungen des Diözesanbischofs.

Im weiteren Verlauf des Artikels werden die Funktionen des von anderen kirchlichen Institutionen auf dem Territorium der Diözese ausgeübten Patronats präsentiert, und zwar durch die Bischöfe von Culm, Schröttersburg (Płock) und Leslau (Włocławek), das Domkapitel von Culm, die Culmer Zisterzienserinnen und die Thorner Benediktinerinnen. In allen diesen Fällen war das Patronat allerdings sehr bescheiden und umfaßte zwischen einer (die Culmer Zisterzienserinnen) und einem Dutzend Pfarreien (die Herrschaft der Bischöfe von Culm). Der Orden bevorzugte in den Städten auf dem Gebiet der Diözese Culm ausdrücklich die Gründung von Konventen der Bettelorden, weil diese nicht mit Land ausgestattet werden mußten. Außerdem muß erwähnt werden, daß das Patronat über die dem Culmer Domkapitel unterstehenden Pfarrkirchen wegen seiner Einverleibung in den Orden praktisch ebenfalls in den Händen des Deutschen Ordens lag.

Eine besondere Angelegenheit bildete das Funktionieren des Patronats der Städte und der Ritterschaft. Seit dem Ende des 14. Jahrhunderts glitt das Patronat über die städtischen

Pfarrkirchen dem Orden immer mehr aus den Händen. Dies war das Ergebnis der zunehmenden Stiftungsaktivität wohlhabender Bürger (Altarpfründen, Vikarien). Nach 1454 waren die Stadträte (besonders in Thorn und Culm) bemüht, auch das Patronat über die in ihrer Nähe liegenden ländlichen Pfarrkirchen zu übernehmen. Was das Patronat der Ritterschaft betrifft (ein Dutzend Dörfer), so ist dieses in den erhalten gebliebenen Quellen nur relativ schwer erfaßbar. Man weiß nämlich nicht, inwieweit der Orden die Realisierung dieses Patronats erlaubte und ob es noch aus der Zeit vor der Herrschaft des Deutschen Ordens stammte oder vielleicht erst dann eingeführt bzw. modifiziert wurde, als die Ordensritter im Culmer Land in Erscheinung traten.

Aus dem Polnischen übersetzt von Herbert Ulrich